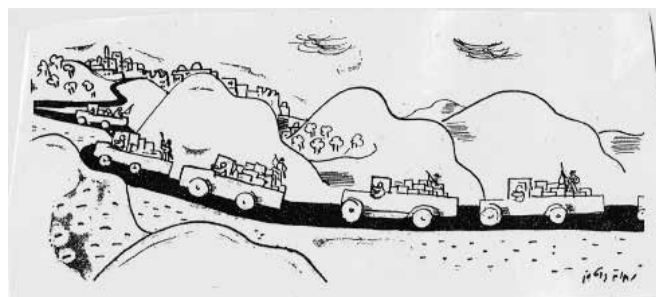

נוף ילדות עולה באש: דבר לילדים במרד הערבי

מאיר חזן

ובאב שנסע למרחקים, המלבבת שבהן הייתה בלי ספק השיר המשעשע על "ברל'ה השובב": "את ברל'ה מכירים הכל / כי הוא שובב גדול. / גבור אני אומר ברל'ה בין גבורים מאות / גבור אתה בנתינת מכות. // חכם אני אומר ברל'ה בין מאות חכמים / חכם אתה בין קודמים / מורה אני אומר ברל'ה למאות תלמידים / מורה אתה לשובבים. // מלך אני אומר ברל'ה בין מלכים / מלך אתה בארץ הפראים / לא גבור, לא חכם לא מורה, לא מלך בין מלכים. / רק שובב בין שובבים"³. סביר שהשיר הנדון לא היה כלל רלוונטי בעת קבלת ההחלטה על הוצאת ביטאון מיוחד לילדים בחסות העיתון היומי של הסתדרות העובדים. הוא פורסם בו פחות מחצי שנה לאחר הקמת מפא"י, ששמה לה כיעד פוליטי מרכזי השגת מעמד הגמוני ביישוב היהודי ובתנועה הציונית. ואולם מעיני קהל קוראיו של השיר, בכל אופן מקצת מן הגדולים שבהם, ייתכן שלא נעלמה האנלוגיה שבין שמו של עורך העיתון לבין היכולת להעביר מסר שהוא בו זמנית מחויך ומרוכך, אך גם כזה הקולע ישירות אל המטרה, באמצעות הקצאת מקום לבני הנעורים לתת דרור לקולם כפי חפצם וסגנונם.

ב־2 באוקטובר 1931 החל לצאת לאור **דבר לילדים** כמוסף המצורף אחת לחודש לעיתון **דבר**, בעריכתו של יצחק יציב ולצדו ברכה חבס. בעמוד הראשון של המוסף החדש נדפס שירו של המשורר אהרון זאב,

דבר לילדים, 16.7.1936 (מוזיאון נחום גוטמן לאמנות, נווה צדק, תל אביב)

מבוא

העיתון **דבר לילדים** היה בבחינת "מדורת השבט" של ילדים עבריים בגילאי בית ספר יסודי במחצית השנייה של שנות השלושים של המאה העשרים. הדבר נבע לא רק מרמתו ומאיכותו, אלא גם מסיבה פרוזאית למדי: כמעט ולא היו לו מתחרים מנקודת המבט של קהל קוראיו הנאמן.¹ במישור אחר, **דבר לילדים** היה עיתון שבטי; שבט תנועת העבודה הארץ-ישראלית, שביססה את מעמדה ההגמוני בחברה היישובית בעשור הנדון. בהקשר זה שימש **דבר לילדים** אחד מן הכלים המושחזים ששירתו בעקיפין ובמישרין את מגמת הפיכתה של תנועת העבודה לגורם הדומיננטי בחיי היהודים בארץ ישראל. במאמר זה אשרטט כמה מן הצמתים המרכזיים שבהם תיאר, הילל ולעתים אף "קידש" **דבר לילדים** את האירועים בתקופת המרד הערבי בארץ ישראל. מבחינות מסוימות הביטאון ייצג, ביטא וזיקק בשנים 1936-1939 יותר מכל במה תקשורתית אחרת שפעלה אז ביישוב את הדרך הרעיונית-פוליטית שהתגבשה בתנועת העבודה כדי להתמודד עם אתגרי הדור. העיתון **דבר** החל לצאת לאור ב־1 ביוני 1925, בעריכתו של ברל כצנלסון. בגיליון החגיגי שפרסם לציון חמש שנים לראשית הופעתו, ב־1 ביוני 1930, נשמעה בכמה מן המאמרים הקריאה ליצור "בימה לילדים", כפי שהגדירה זאת ברכה חבס. בימה זו הוצגה כעניין חיוני מבחינה חינוכית, כמתן מענה למגוון תהיות ושאלות המרחפות בחלל עולמו של הילד בנוגע ל"מסכת החיים החדשים ביישוב" וכסוג של צורך, שבין שאר הצרכים הקטנים והגדולים הנזכרים ב**דבר** ב"יום המפקד" לרגל חמש שנים לקיומו, גם לו ראוי ש"יימצא גואל". באופן מאלף, כבר אז התנוססה מעל שתיים מהרשימות שעסקו בנושא זה, הכותרת "דבר לילדים". באותו גיליון אף נעשה ניסיון חריג ויוצא דופן בקורות **דבר** עד אז, לפרסם חיבורים קצרים ושירים פרי כתיבתם של ילדים בגילאי בית ספר יסודי. אלה לוקטו ממחברות ילדים בקיבוצי עמק הירדן, מושבי עמק יזרעאל ובתי ספר בתל-אביב, אך לא כוונו "למטרות פדגוגיות או ספרותיות, כי אם להעלות קווים כל שהם מהווי ילדינו".² בין שלל הרשימות שעסקו בבעלי חיים ובבצורת, בטיול לשדה

הגילאים, ובכללם ילדים צעירים יודעי קרוא וכתוב, שחסרו עד אז אמצעי תקשורת המאפשר להם לעקוב באופן רציף אחר תהפוכות הזמן המתדפקות על סף ביתם ובתי מכריהם.

הדיון המובא כאן בדבר לילדים בשנות המרד הערבי מרכוז בהצגה של שתי "תמונות מראה" בולטות אך בלתי שוות במשקלן היחסי, שזכו לדומיננטיות בתכנים שנדפסו בשבועון על אירועי התקופה בארץ ובאירופה. האחת, הראשית, הנגידה בין הדה-לגיטימציה האנושית של האויב הערבי עקב המציאות המלחמתית לבין ההתרכזות היהודית בגיבושה של הווייה ריבונית מודרנית, צודקת ונאבקת על זכות קיומה.⁷ האחרת, המשנית, תיארה את הוויית החיים היהודיים בגולה וביקשה לייצר גשרים וזיקות בינה לבין המציאות היהודית בארץ ישראל. "שלילת הגלות" על שני מובניה – האיום האורב להמשך קיומו של עם יהודי בגולה וההסתייגות מאורחות החיים הגלותיים – לוותה מעל דפי השבועון בהדגשת הסולידריות וההזדהות עם "כלל ישראל" כמרכיב מהותי וחיוני בעיצוב הזהות הציונית ובעיקר בהגשמת יעדיה הפוליטיים, החברתיים וההתיישבותיים של התנועה הציונית שחותרת באופן מהפכני לתפוס את מקומה המרכזי של הגלות בקיום היהודי.⁸ צירופן יחדיו של "תמונות המראה" הללו, לצד כמה היבטים מעט פרוזאיים יותר שיידונו להלן, מאפשר לשקף ולנתח כמה מקווי המתאר שאפיינו את הכתיבה לסוגיה שהתפרסמה בדבר לילדים בשנים 1936-1939, שהן גם תקופת היסוד בעיצוב דמותו ומגמותיו של ביטאון הילדים הנפוץ והמשפיע ביותר בחברה היישובית.

ילדים במציאות מלחמתית

הילדים הראשונים שחוו את הימים הקשים של פרוץ תקרית הדמים ב־1936 היו ילדי התושבים היהודים ביפו ובשכונות הפרבר של תל-

לימים קצין החינוך הראשי של צה"ל. שם השיר היה "בעין חרוד", והוא נפתח במילים המופלאות והטעונות: "בעין חרוד טוב מאוד, אין שם כסף כלל". פיאורן של ההתיישבות העובדת, של ההסתפקות במועט המכילה בו בזמן את המרובה ושל העדפת צורכי הכלל על הנאות הפרט עתידים היו להיות שלושה מן המוטיבים הבולטים בחומר שהתפרסם מעל דפי דבר לילדים בשני העשורים הבאים.⁴

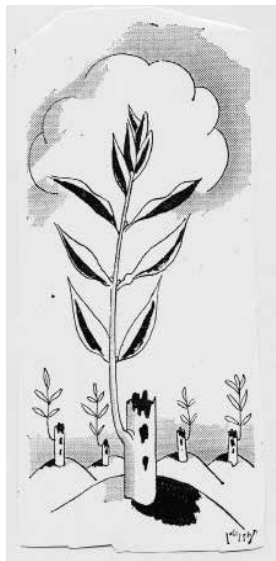
דבר, פברואר 1936

בחלוף למעלה מארבע שנים מתחילת הופעתו של המוסף, החל לצאת לאור דבר לילדים כשבועון נפרד ב־27 בפברואר 1936. כעבור חודש וחצי, ב־19 באפריל,

פרץ המרד הערבי. משה טבנקין, בנו בן ה־19 של מנהיג הקיבוץ המאוחד וחבר עין חרוד, יצחק טבנקין, כתב בשיר שחובר לנוכח המראות שנגלו לעיניו בעמק יזרעאל באותם הימים: "נוף ילדות מוזר פל כף / לאור שדות עולים באש. / הוד זועה, עוטה ג'גון, / לעמק, זר ומתפחש. // [...] קמוצי אגרוף, קפואי תוגה, / נבטי דומם במתרחש / בנוף מולדת מתאכזר / לאור שדות עולים באש".⁵ ואמנם, עין חרוד, ועמה חלקים נכבדים מן התבואה, המטעים והעצים ברחבי עמק יזרעאל נדמו שבועות ספורים לאחר פרוץ המרד הערבי למדורה, שהאש מתלקחת ושוככת חליפות. גם מן הבחינה הזאת, הסימבולית והמוחשית כאחת, שימש דבר לילדים מכאן ואילך כעין "מדורת שבט" שאליה נקבצים הילדים ברחבי הארץ מדי שבוע ונחשפים לאירועים הקשים, המאיימים, המסעירים והמלהיבים לחלופין שעתידיים לעמוד על סדר היום הארץ-ישראלי בשלוש וחצי השנים הבאות.⁶ העיתוי המקרי של ראשית הופעתו של השבועון היה פרי תהליכי התפתחות פנימיים מבחינה מערכתית וכן של התרחבות קהל הקוראים הפוטנציאלי על רקע ימי העלייה החמישית והתבססות תנועת העבודה כגורם האידאולוגי-חינוכי המשפיע ביותר בחיים היישוביים. עיתוי זה תרם במידה לא מבוטלת להפיכתו של דבר לילדים לכלי רלוונטי וחיוני להתמודדות עם משברי התקופה על לבטיה הפוליטיים ואימי המציאות הביטחוניות. אלה חדלו להיות עניינם של "המבוגרים" בלבד. הם היו בחלק בלתי נפרד מהוויית חייהם הקונקרטי והיומיומית של בני כל

את תחילתו של "מרד הנשים" לנוכח המרד הערבי: "אמא התלבשה וכך אמרה: / אני הולכת לשמירה, / הן לא תפחד דני חביב, / זה לא נורא, / תשגיח נא על רזי הקטן, / תעיר אותו בזהירות ולכו לגן".¹⁴ זרבבל גלעד (גלס) מעין חרוד תיאר את הנעשה בשדות קיבוצו בעונת הקציר. העבודה המאומצת ורווית המטפורות המרנינות על החיטה הנקצרת וגרעיניה הנגרסים ועל ניחוח הפרדסים והמיית המים הזורמים בתעלות ההשקאה עמדה במוקדם, גם כשאלה התערבבו עם העובדה ש"בחשכת הלילות ובאור היום קורעת את לב העמק זעקת הקמה המוצתת בידיים רשעיות ונאקת כאב העצים הגדועים, השרופים".¹⁵ מה שעמלו המבוגרים לרכך ולטשטש, זכה למבט בוטה וחרף מהגיגי סרק מפי ילדי קיבוץ בית

דבר לילדים, 25.6.1936
(מוזיאון נחום גוטמן לאמנות,
נווה זדק, תל אביב)

אלפא שביקרו בפרסד הגדוע של קיבוץ תל יוסף, המצוי קילומטרים אחדים מבינתם. בסגנון המלמד כי לאחרונה למדו הילדים על שירתו של חיים נחמן ביאליק בעקבות הפוגרום בקישינב ב-1903, הפך בכתיבתם פרסד האשכוליות הפורח ל"שדה גרדום" ל-350 עצים שהתגוללו "כמו פגרים מתים", ההרכבות הצעירות (שתילי העצים) "בדמי חייהן גודעו" ורבקה מכיתה ט' סיכמה: "השמש זרחה, השיטה פרחה והכורת כרת!"¹⁶

הלגיטימציה לשימוש בעולם המינוחים והדימויים המסוים הזה לא הייתה כפי הנראה רק פרי תלמודם של הילדים. השתקפו בה תמות רווחות בתיאורי מראות נוף דומים שהתפרסמו מעת לעת **בדבר לילדים**. המשוררת וסופרת הילדים אנדה עמיר-פינקרפלד כתבה בעקבות הצתה של אלפי עצים בחורשות הקיבוצים משמר העמק וגניגר: "בית קברות של עצים. מצבות שחורות של גזעים שרופים, שורה אחר

שורה, שורות רבות. עגות וחגות ציפורים שכולות, צווחות מוזרות משמיעות, שכחו שיר. על קניהן, על אפרוחיהן נשרפו העצים".¹⁷ לא הייתה זו הדרך היחידה לתאר את שרפת אותם עצים בחורשת משמר העמק. כך תיאר זאת בסמיכות זמנים הלל, ילד בן תשע וחצי-עשר מקיבוץ משמר העמק: "בחורשתנו הציפורים מתייפחות מרוב יגון וצער על יום שרפה וסער. / רק אתמול היה יגון, הושלך הס בכל מקום: שחור העשן כיסה שמים, היו דמעות בכל עיניים. / והאש המרה, שרפה, הוי, שרפה עצים צעירים, שרפה בלי רחמים. / אך אנו נטע כל עץ שנגדע".¹⁸ המשוררת עמיר-פינקרפלד דבקה במגמה שסימנה, וכעבור שבועות ספורים היא שבה לאותו מוטיב **בדבר לילדים** וסיפרה כי לא הרחק מגניגר, "הציפורים השכולות ללא מחסה נראו כמו דגל שחור מעל הכפר, המבעיר בלילות תבערות בעצי היער הצעיר".¹⁹ דימוי "הדגל השחור" עתיד בנסיבות אחרות לרחף כעבור עשרים שנה מעל גורלו העקוב מדם חפים מפשע של כפר קאסם עם פתיחת מלחמת סיני, אבל בגלגולו הנדון כאן הוא שימש מבע מאופק יחסית לביטויים אחרים, שבאמצעותם הוצגה לקוראים דמותו של הערבי המורד.

אביב, שנשקו לעיר הערבית הסמוכה שבה פרץ המרד. אליהו, ילד בן 12 שמשפחתו התגוררה בשכונת כרם התימנים, סיפר את סיפור הפיכתו ל"ילד פליט" שבוע לאחר תחילת האירועים: "כשהחלו המהומות בשכונתנו אסף אבא את כל המשפחה והלכנו אל תל אביב. [...] באנו אל שדרות רוטשילד וישבנו על הספסלים. לא ידענו כמה זמן יהיה עלינו לשבת שם ואיפה נלון. ראינו שם משפחות רבות יושבות על הספסלים כמונו, וחבילות על ידם. אנו לא לקחנו כלום מכלי הבית. מיהרנו לצאת". כך, בלי הוד ובלי הדר, תיאר אליהו את הטלטלה שפקדה את משפחתו אשר מצאה עצמה מושלכת בשדרות שייחפכו ברבות הימים ובנסיבות חברתיות אחרות למשכן אוהלים רב יומרה במרכזו של הכרך הנישא. האח הצעיר של אליהו, בן הארבע, נשכח מאחור בבהלת המנוסה וכאשר אותר סוף סוף, חפץ אביו להכותו, "אך אישה אחת, אשכנזיה, שבאה לטפל בפליטים, לא הרשתה להכות".²⁰ ההתנשאות האשכנזית הפטרונית הייתה במקרה זה בגדר ברכה לשעה, וגם זכתה לביטוי סוציאליסטי הולם בידי חבס, שפיללה "ולוואי שפגישה זו בין ילדי תל-אביב לבין ילדי השכונות העזובות תהיה למקור אחווה נאמנה".¹⁰ עם זאת, לא המתח העדתי ולא הפער הכלכלי הם שעמדו בראש סדר היום באותו רגע, אלא עובדה פרוזאית יותר, שהעיקה המזרח: תימנים, בוכרים, קווקזים, גורז'ים ואחרים [...] פליטים היו האנשים. יפו פלטה אותם והם נמלטו על נפשם".¹¹

בעוד במרכז הארץ הובלטה מספנות הילדים, מראות העמק היו אחרים **בדבר לילדים**. שם היו ה"פליטים" בסיפור מאת לוי קיפניס (שהתגורר בתל-אביב) הקיפוד, הצפרדע, הלטאה ושאר חיות שוכנות שדות מעין אלה, ששדה השעורה הנשרף הפך אותם ל"פליטים" הנמלטים משם ושלאושרם הצליחו למצוא לעצמם מקום מסתור בטוח בקיבוץ.¹² מאותו מעיין השראה, שמושגת על העמידה האיתנה המוקרנת מן ההתיישבות העובדת, נטלה דבורה דיין את רשמיה לגבי הילדים הגדולים השותפים לשמירה במושב נהלל: ביום על יד המשקפת, בלילה על יד הזרקור, וכך "נעשים ילדינו שותפים וחברים בכל שטחי חיינו". למאמרה נלוותה תמונה, שעוצמתה כאלף מילים, ובה נראו בני המשפחה בדיר המשפחתי – שני הילדים הצעירים אווזים בגדיים והבכור, משה, מביט לפניו כשהוא דרוך בעוז.¹³ לא רק הילדים היו לאמיצים בעמק אלא גם הנשים, ובחודש יולי הזדרז משה טבנקין לחרוז עבור הילדים

משפחת דיין (משה, ראשון מימין), דבר לילדים, 3.9.1936

השתלב היטב עם מעשי הטרור שביצעו המורדים בעיקר נגד חלשים וחסרי מגן, וניזון מהם ישירות. מעשים אלה העניקו מרחב לחיזוק דימויו של הערבי כ"פרא מדבר צמא דם, שאיננו נרתע מכל מעשה אכזריות וחסר מעצורים של מוסר".²²

ראיית ה"אויב" כ"תמונת מראה" מנוגדת לזו של יריבו, היא דפוס מקובל בעימותים בין חברות המצויות במצבים של עימות מתמשך. מבחינה זו העימות היהודי-ערבי אינו חריג או יוצא דופן מסכסוכים אתניים ולאומיים אחרים במאה העשרים. דרך התייחסות לאויב שמאיינת את האנושיות שלו ומבליטה את השלילה שבו, מסייעת לפרנס את הסכסוך בין הצדדים ונוטה להחמיר ולהקצין בעתות משבר חריף ואקוטי.²³ כאשר האיום הופך או מצטייר כקונקרטי והסכנה הפיזית האורבת לקיום ולזהות הקבוצה החברתית והלאומית נראית ממשית, הדבר מחייב נקיטת אמצעים אלימים אגרסיביים למניעתם. הדה-לגיטימציה והדה-הומניזציה של ה"אויב", כחלק מההתמודדות נגדו, מבוססים על יצירת קודים מושגיים של דיבור, של התנהגות ושל התייחסות, שבמסגרתם מוצג ה"אחר" כנחות, נחשל ופרימיטיבי. הדבר מלווה בביטויים לשוניים בוטים ובנוסחאות ויזואליות ומוחשיות, המאפשרים להבחין ולהבדיל בפשטות ובחדות בין היעדים, בין דפוסי החשיבה ובין אורחות הפעולה של הגורמים המצויים בשני צדי המתרס. אלה משמשים לזיהוי, לאפיון ולתיגו מצבים פוליטיים ואנושיים באופן מהיר, אוטומטי ונטול ספקות. באמצעותם אפשר להגדיר את הקבוצה המתנגדת ולתארה כאשמה בלבדית בסכסוך ובאלימות הנובעת ממנו. הדימויים הסטראוטיפיים שמגויסים לגיבוי המאבק מקבלים חיים עצמאיים משלהם במרוצת הזמן וככל שמעמיק העימות. הם מערבים אלמנטים רגשיים וחצאי אמיתות הניזונות מתבניות היסטוריות המושרשות בחברה. באמצעותם מונח המסד לחיזוק הצידוק למאבק, מיוצרת התשתית הרעיונית-ערכית המטפחת אותו ונארגת ההכנה הנפשית-פסיכולוגית הנדרשת לצורך פגיעה ביריב בשדה הקרב ולחלופין להצגתו בראש חוצות כבוזי, כנחות וכמוקצה.²⁴ כך תוארו המורדים בדבר לילדים:

עשירים גדולים, בעלי אחוזות ונכסים מרובים, עורכי דין ועסקנים השואפים לשלטון ואנשים העומדים בראש הדת. הם קוראים לעצמם "מנהיגי העם" אך אין אף אחד מבני המון העם ביניהם [...]. המנהיגים האלה עזרו ליצור כנופיות שוודים אשר רובם הם פושעים שונים: רוצחים ושוודים שברחו מארצות מושבם, מעבר הירדן, סוריה ועיראק שלא תשיגם יד המשפט. ביניהם יש למצוא גם מחוסרי עבודה – כי בארצות האלה שאין בהן עליה יהודית גדולה המצוקה ואין עבודה.²⁵

ההכרה ש"אין עם מי לדבר" וכי ה"שלום" הוא בגדר מחוז כיסופים שבו דוגל היהודי, אך שאין בו חפץ מהעבר השני של המתרס, הייתה במהרה למסר מקובל בדבר לילדים. הוא הסתמך על הדעה המקובלת בקרב שלושה מבכירי מעצבי ההשקפות הרעיוניות בסוגיות הללו במפא"י – ברל כצנלסון, יצחק טבנקין ומשה ביילינסון²⁶ – שנחשבו ברי סמכא לחלק נכבד מן הכותבים בדבר לילדים, והשקפתם בנדון הונחלה בעיבוד המותאם לגיל הקוראים באמצעות מאמרי מערכת, שירים, כתבות, אירוים וכותרות. אף אם נפליג ונניח כי המסר הזה היה כל כולו פועל יוצא מן החתירה לשקף את המציאות באופן מהימן, הרי שלעיתים נדמה כי הוא הוטמע והוטבע בתודעת קוראיו הצעירים של העיתון כסוג של תופעת טבע נתונה שבמסגרתה הוצא האויב שמנגד אל מחוץ לתחומי המין האנושי. לשיאם הגיעו הדברים בשירו של ש' שלום, "בימינו אלה" שבו תבע/קרא/תהה/פסק: "יְלָדִים, הַהֲבִיחֶם

דבר לילדים, 14.5.1936

אחד הדימויים השכיחים בשנות המרד הערבי היה היפוך הפסוק "וגר זאב עם כבש", ברוח אגדות עם ומשלים נפוצים ותוך העתקת דפוס מצבו של עם ישראל בקרב הגויים כ"כבשה בין זאבים", כאשר הערבי משמש "זאב" והיהודי "גדי" (או כבש). בראשון מבין המשלים מן הסוג הנדון (שתוכנו הומחש כדבעי בעזרת ציור מפחיד) שפורסם בחלוף החודש הראשון למרד, ב-20 במאי 1936, נאמר: "מִמִּי פֶלֶג זֶה, גְּדִי שֶׁתָּה, גְּדִי רָךְ. / קְרָא זָאב, לְטָרֵף שׁוֹחֵר: אֵת מִימֵי אֶתֶּה עוֹכֵר! / [...] טוֹעֵן וְחוֹזֵר וְטוֹעֵן הַגְּדִי: בְּמָה אֲשַׁמְתִּי אֲנִי, אֲנִי? / אֲשַׁמְתִּי, אֲשַׁמְתִּי, אֲשַׁמְתִּי בְּזֹאת פִּי תֵאָבוֹן לִי גְדוֹל מְאֹד! / אֲמַר וְסָחֵב לִיעֵר הַגְּדִי. מָה מָה מָה מָה, מִי יֵצֵל, מִי??"²⁷ המחזה המביעת הזה, שנוקד לטובת הקוראים הצעירים יותר לבל יחמיצו חלילה את המסר (וצורף לו גם לחן – שמה לטובת הגננות?), הגיע עד לדיוני הנהלת הסוכנות היהודית. לא פחות. ורנר סנטור, נציג הלא ציונים בהנהלה והאדמיניסטרטור של האוניברסיטה העברית בירושלים, התרעם על היחס הבלתי אנושי לערבים שהתבטא במשפט הרווח: "הערבי הטוב ביותר הוא הערבי המת". כל עוד תשרונה דעות כאלה, "לא יוכל להיות שלום בארץ". בחינוך הנוער, התריע, "נעשות שגיאות מכריעות": "אם בדבר לילדים יכול היה להופיע לפני שני ימים שיר מלא שנאה – וזהו בעיתון שנחשב למתון – הרי לא תוכל להתנהל בארץ זו פוליטיקה של הבנה הדדית".²¹ אין צורך לאמץ את דברי סנטור כתיאור ממצה של החינוך שהוענק בנושא הנדון בחוגי תנועת העבודה באותם ימים, ואף לא לקבל את ניתוחו בנוגע להשלכות הנגזרות מהלך הרוח של השיר על המתח הקיים בין שתי התנועות הלאומיות. עם זאת, דבריו הצביעו על מגמה חדשה בתנועת העבודה; חדשה לאו דווקא באשר לראשוניותה ולחידוש הטמון בה אלא מבחינת עוצמתה, האינטנסיביות שלה ושכיחותה. במסגרתה לחל אחד מקווי המתאר המאפיינים של התקופה, כפי שקבעה אניטה שפירא: הסטראוטיפ האפל של הערבי. סטראוטיפ זה

למה נשתתפם בסבלנו ובמלחמתנו? את הלבטים הללו היא חלקה עם קוראיה הצעירים לנוכח הירצחם של ארבעה ילדים בשבוע אחד: אברהם יעקב בן השש, חווה בת השבע ויפה בת התשע שנרצחו יחד עם אביהם, אלתר אונגר בצפת, והילד דוד אלבלה בן השמונה שנרצח בתל-אביב. חבס כתבה בזעם בלתי עצור: "אוי לאומה שגידלה עושי נבלה כזאת. אוי לאם שילדתם. אוי לאדמה הנושאת אותם". עם זאת, לצד הקביעות הסטראוטיפיות המוקצנות כלפי הערבים, שנעשו לא אחת בלשון מכיליה וגורפת, הוקפד ברוח האתוס הדפנסיבי שבו דגלה תנועת העבודה להבליט במאמרים הנזכרים וברשימות רבות נוספות שפורסמו באותה עת בדבר לילדים, כי לא "נקמה" אלא "עבודה" ו"בניין" הם הערכים שמשמשים מצפן "גם בימי מלחמה"²⁹ אופייני לביטויים מעין אלה היה שירו של חבר קיבוץ דגניה ב', המשורר לוי בן-ראמתי, "שיר השומרים", שהיטיב למזג באופן מושכל בין המגוון הרחב של המוטיבים שנזכרו לעיל ולמצות ברגישות ובבהירות את לוז דרכה של תנועת העבודה: "מבקר עד ערב, מלילה עד יום, נשמר בלי הרף בקר ובחם. // נשמר בלי הרף מפשע אים, מקרב, מטורף, את עץ השלום"³⁰.

בארשת השנאה, בשיסוי ובקנאה, בתגרת ילדי שכנינו? הם ישנאו – ונאנחנו נאהב! אנו באנו – לא לקרב". עורך העיתון, יציב, הכתיר בכותרת "רוצחי ילדים" את ההתקפה על בית ספר שבוצעה בתל-אביב ביולי 1936 ובה נפצעו מרסיסים תשעה ילדים מידי "מרצחים, טרופי משטמה" שעשו "מעשי פראות". חבס הציגה תקיפה קודמת של יהודים בעיר העתיקה בירושלים, שבה נרצח ראובן קלפהולץ, ככזו שבוצעה "באכזריות של חיות טרף", ועוד קודם לכן כתבה על יפו שחיה מכספי היהודים ושממנה "פורצים טרפי אדם על היהודים החיים בה בשלוה". אליעזר שמאלי כינה את מציתי השדות "חיות אדם", והדוגמאות עוד רבות. הן נטמעו כמובן גם בכתיבתם של הילדים שפורסמה בעיתונם, כפי שאפשר ללמוד למשל ממכתב של ילד בכיתה ו' מעין חרוד ששאל רטורית: "המרצחים הפראים מה בצע להם להרוג אנשים שקטים ושלוים?"²⁷ אף ההתרסה כלפי ילדי הערבים לא הייתה חד פעמית. בעקבות אירוע הדמים החמור ביותר שפקד את היישוב בשנות המרד הערבי – רציחתם של 19 יהודי טבריה ובהם עשרה ילדים ב-2 באוקטובר 1938, נכתב בדבר לילדים: "יבוא יום וילדי הערבים שכנינו יתביישו במעשי הוריהם הפראים אשר רצחו ילדים חפים מפשע, ויאמרו: אין זאת כי נטרפה דעתם בעשותם מעשי אכזריות כאלה"²⁸.

ההתייחסויות מן הסוג הזה אל הערבים נעשו בדרך כלל בצמידות לתיאור חדשותי של פיגועי טרור שונים. בהקשר האמור ציינה חבס באוגוסט 1936, כי "מדי שבוע בשבוע, עם כל גיליון שבועי של עיתון הילדים, עלתה מחדש השאלה: הנבוא לספר לילדינו את פרשת הקורות בשבוע דמים נוסף זה? [...] למה נקדיר את ימי ילדותם,

דבר לילדים, 12.11.1936 (מוזיאון נחום גוטמן לאמנות, נווה-צדק, תל אביב)

בה בעת ראוי לזכור כי ככלות הכול היה זה עיתון לילדים, שלא עסק גם בימים של תקריות דמים רק בדיני נפשות המצויים ברומו של עולם המבוגרים. עורכיו ידעו שעל מנת למלא את תפקידם נאמנה חיוני כי יקצו מקום גם לסוגיות פרוזאיות יותר לכאורה, אשר מנקודת מבטם של הילדים לא נפלו בדרגת חשיבותן בעיצוב עולמם, אך גם מילאו תפקיד בהכשרת דור המשתתף באופן פעיל וכפי יכולתו במאבק הלאומי. כזה היה לבטח השיקול שהנחה את פרסומו של מכתב למערכת שחיבר תלמיד כיתה ד' בשכונת ברוכוב שבגבעתיים, ובו סיפר כי ראה ילד

דבר לילדים, 21.5.1936

דבר לילדים, 29.10.1936 (מוזיאון נחום גוטמן לאמנות, נווה צדק, תל אביב)

בעין חרוד ידעו לדווח בינואר 1937 לילדי העיר קרילוב שבפולין, כי "לא כל הערבים הם רוצחים כפי שאתם משערים. יש לנו ידידים רבים בין הערבים, אנשים אצילים ויפי נפש. [...] מקווים אנו, כי הערבים סוף-סוף יבינו לרוחנו ויחדלו משנאתם אלינו."³⁷

פן נוסף של אווירת הרגיעה שהשתררה בחזית הארץ-ישראלית התבטא בנכונות להטות קשב לצרותיהם של אחרים. בלב הסערה עמדה ספרד, שהתחוללה בה מלחמת אזרחים בין מחנה השמאל הסוציאליסטי והקומוניסטי לזרמיו לבין המחנה הפאשיסטי בהנהגת פרנקו. ילדי בית הספר בכפר גלעדי בישרו שהחליטו לעבוד חצי יום במשק ולתרום את שכרם לפועלי ספרד.³⁸ בד בבד נוצלו ימי הרגיעה (ומסירת הכרך הראשון, שכלל 33 גיליונות, לכל מי שחפץ לכרוך יחדיו את חוברות השבועון) גם על ידי הנהלת דבר, שהזכירה לקוראיה כי הפקת דבר לילדים עולה לא מעט כסף, כי העיתון "איננו נושא את עצמו" וכי אין סיכוי שזה יקרה בעתיד הקרוב. "דבר אינו חס על עמל והוצאות כדי לתת לילד הקורא עיתון משוכלל", הכריזה הנהלתו. אם לרגל תחילת הופעת השבועון במחיר של 25 מא"י לחודש, בפברואר 1936, הצהירה ההנהלה כי "שום מגוי של דבר איננו חייב לחתום על דבר לילדים. אין אונס!", הרי שבנובמבר נקראו במפורש מגויי העיתון לחתום על השבועון המצויר לילדים. אף מורי מוסדות החינוך של הסתדרות העובדים נתבעו לסייע בהפצתו. למען הסר ספק הודגש בפנייה כי "לא להקלת הנטל מכוונת הקריאה [למורים], כי אם למען אפשר הרחבת עיתון הילדים ושיפורו."³⁹

שמירת רמתו האיכותית של דבר לילדים התבססה בעיקרה על איכות הכותבים המבוגרים בו. הצלחת המערכת לגייס לשורת התורמים מפרי עטם לעיתון כמה מן המובהרים שבין הכותבים לילדים ביישוב, שימשה מרכיב מרכזי בטיפוח הביטאון ככלי תקשורת איכותי ומקובל בו זמנית. שניים מהם בלטו בתרומתם הייחודית: הצייר נחום גוטמן שאירוי האקטואליים עיטרו חלק מכריכות החוברות (ולעתים שובצו בין דפיו) והשפיעו באופן מרשים על קביעת רמתו של דבר לילדים, והמשוררת לאה גולדברג שסייעה לפרקים בעריכה והעניקה לו מעת לעת מיצירתה.⁴⁰ גולדברג, שעלתה לארץ שנה לפני שהחל לצאת השבועון,

שאסף תלושים של חברת השוקולד עלית וזכה בפרס – שעון שעליו נכתב: Made in Japan. "אם אנחנו קונים שוקולד מתוצרת הארץ", חרץ הקורא המסור, "אז גם חברת 'עלית' צריכה לתת את הפרסים מתוצרת הארץ!"⁴¹ העיתון, שכנראה לא חפץ להסתכסך עם חברה המייצרת מוצר כה יוקרתי מבחינתם של מנוייו הנאמנים, דאג למען האיזון לפרסם כעבור שבועות ספורים מכתב של ילד אחר מאותה כיתה, שסיפר כי ראה ברמת גן ילד שתמורת תלושים דומים של חברת עלית קיבל כפרס כדורגל שעליו נכתב "תוצרת הארץ". בהזדמנות "חגיגית" זו, וכהמשך למגמת ריצוי בעלי הבית של חברת עלית, גינה מכתב מאת ילד נוסף את חברת השוקולד המתחרה, ליבר, על שהוא וחבריו אינם מצליחים לאתר את אחד מתלושיהם ולהשלים את האלבום, רק משום שזהו תלוש "יקר המציאות".⁴² הילדים, אם כן, נזעקו למלא את מצוות רכישת "תוצרת הארץ" לאחר שהוצפו באין ספור פניות לעשות כן במודעות פרסום בקרנות רחוב, בשיחות שהתקיימו בבתי הספר ועל גבי עיתונם השבועי. בנימה זו פנתה אסתר, תלמידת כיתה ז' ממושב כפר אז"ר ששכן באזור ספר מבודד במרכז הארץ (היום – מול בית חולים תל השומר), ודרשה מילדי העיר להירתם למאבקה של תנובה למען הפצת התוצרת החקלאית המיוצרת במשק העברי.⁴³ בנימה דומה שלח בנימיין מכיתה ג' בכפר מל"ל את מכתב הילדים הפטריטי ביותר שהודפס בשבועון בשנות המרד הערבי:

בארץ יש חמאה, גבינה, קפיר וחלב. זה נותנת "תנובה". כל הילדים רצים וקונים גבינה, לבן וקפיר רק מ"תנובה". פעם אמרה האם אל הילד: לך אל החנות וקנה לי דגים מיפן! אמר הילד: אינני רוצה, כי אם אקנה גבינה מ"תנובה", כי אני לא ילד יפני. אמרה האם: הבא את שניהם יחדיו – "לא. רק 'תנובה' אקנה". הלכה האם לקנות דגי יפן, ובערב לא אכל הילד דבר, כי הלך לחדרו וקרא סיפור על דבר המאורעות בארץ.⁴⁴

לאחר 175 יום של שביתה כללית תם הגל הראשון של המרד הערבי ב-12 באוקטובר 1936. המורדים ניאותו להקפיא את פעולתם האלימה כדי לאפשר את תחילת עבודתה של ועדת החקירה המלכותית לבדיקת הסיבות לפרוץ המרד, ששיגרה בריטניה לארץ ישראל בראשותו של הלורד פיל. סיפור קצר היטיב להמחיש לילדים הצעירים את התמורה הביטחונית החדה. הוא נפתח כך: "בוקר אחד מתפרץ חיליק אל החדר בסערה גדולה, ידיו על ראשו ועיניו נוצצות. – אבא! לא תהיה עוד מלחמה. אתה יודע למה? כי כבר התחילו לנסוע האוטובוסים של הערבים". בהמשך מסופר כי הילד איזי יצא לרחוב לשחק עם חבריו והנה קרב לעברם ערבי חבוש תרבוש אדום. איזי בן הארבע נעמד בדרכו "ואומר בנחת: שלום, ערבי!". הערבי המופתע מברכת השלום הפתאומית אינו יודע כיצד לנהוג, מהסס רגע ואז מוציא מכיסו מטבע של מיל ונותן לו ולילדה נוספת, והולך לדרכו.⁴⁵ עוד שבוע חלף ובדבר לילדים הופיע סיפור של הסופר אליעזר שמאלי, "מוחמד פלוט וזיתיו", שהוקדש "לילדי שכנינו הערבים בפלשתינה – ארץ ישראל".⁴⁶ חשוב מתוכן הסיפור הוא מה שהשתמע ממנו במפורש: גם הערבים רוחשים רגשות אהבה וחשים זיקה עמוקה אל האדמה, העץ והפרי. היה זה מסר מנוגד לחלוטין לזה שנשמע במרוצת חצי השנה החולפת מעל דפי השבועון. המסר העדכני לחלל עד מהרה גם אל כתיבתם של הילדים. אם ב"מכתב לילדי הגולה", שפורסם במדור "דברי ילדים" ביולי 1936, דווח להם על אלפי עצים שנכרתו ונשרפו בעמק יזרעאל בידי "מרצחים שפלים, שניטל מהם כל רגש אנושי", הרי שילדי כיתה ד'

מזג האוויר החורפי, האדמה הבוצית, ייסורי ההגעה לשטח, קשיי בניית החומה, אלומת האור מן הזרקור שבראש המגדל "המפלחת את החשכה הסובבת", סיקול האבנים, ביעור הקוצים, השתילים הראשונים והשממה והביצה שהתחלפו בנקישת פטישים ובריקוד הורה מלהיב בבית החדש זכו לתהודה ולהוקרה. אלה הועמדו ברום עולמם של הילדים, ששותפו בעוללות הגשמת הציונות באמצעות דפוס כתיבה שמיאן להותיר מפלט מפני סגנון קריאה התובע מהם תגובה של התפלאות והשתאות לנוכח המחזות המרעישים המתרחשים אי שם בספר הארץ-ישראלי ושנפרשו לנגד עיניהם כמעט מדי שבוע בשבוע.

ההפוגה הזמנית בלחימה אפשרה באורח פרדוקסלי במידה מסוימת להקדיש מקום רב יותר לתיאור נסיבות נפילתם של אלה שנספו מידי ערבים בתקופת הביניים של המרד הערבי במחצית הראשונה של 1937. מקרב הנופלים בתקופה זו נדמה כי אל עולמם הרגשי של הילדים קלע במיוחד מקרהו של חיים ברק. הוא עלה מגרמניה שנה קודם לכן, סיים ב־22 בפברואר ליל שמירה בתל עמל (קיבוץ ניר דוד), הלך לנוח בקיבוץ בית אלפא ובדרך נפצע פצעי מוות מירי של ערבי. בעודו מתבוסס בדמו רשם ברוק בפנקסו חמישה פתקים לחבריו, ובהם כתב: "ערבי ירה בי מן המארב. גרט [חברו הקרוב] נקום את נקמתי. מסור שלום. חברים, נורא למות בגיל צעיר כל כך. הכאבים איומים. חברים, מדוע אינכם באים? [...] איני יכול עוד. הכל בעד חרותנו". הוא היה ההרוג הראשון של קיבוץ בית השיטה. דבריו של אחד מחבריו שספד לו על קברו, תמצתו היטב את שנאמר חזר והכרוז על קברי 520 היהודים שנפלו בשנות המרד הערבי: "המרצחים! מה כוחכם? הנכם צמאי דם: להרוס את הבנין ולהרוג את האדם הבונה. אנו באנו לבנות ואתם מוכנים לרצוח. זאת היא מלחמתנו: אנחנו נבנה ואתם תרצחו, אך כוחו של בנין גדול מכוחו של ההרס ועל כן אנחנו ננצח!"⁴⁵ הבאת דברי ההספד לא נועדה רק להבעת אבל וכאב, אלא גם להדגשת המחויבות לסוג הגבורה שראוי כי ישמש מופת לבני הנוער הגדלים ביישוב ולהבלטת הניגוד הרובץ בין דרכי המאבק שבהם נוקטים הערבים לבין הנתיב הציוני הנבחר. אבל נשגבה מאלה ריחפה האמירה האלמותית "הכל בעד חרותנו", שכמו התכתבה עם דבריו משכבר של יוסף טרומפלדור בעודו על ערש דווי, "טוב למות בעד ארצנו". שמה גם מחשבה זו חלפה בראשו של ברוק בשעות גסיסתו הארוכות, כי היום (ב־22 בפברואר) חל י"א באדר!?! התהייה והמבע החד שהשאיר למראשותיו הותירו את דבריו כצו לדור, ואת הצו הזה ממש ביקש דבר לילדים להנחיל לקוראיו.

ברוק היה אדם פשוט, אלמוני, שבתנועת הקיבוץ המאוחד נהגו להתרפק על "הטיפוס האידיאלי" של החלוץ המגשים הניבט ממנו,⁴⁶ אבל בכל זאת קשה היה לחצוב מדמותו ומפועלו עד רציחתו את מלוא המרכיבים הנדרשים לעיצוב "גיבור" שאפשר בנקל להזדהות עמו. את המענה לצורך ב"גיבור" העניקו שניים: ראשית, קיבוץ חניתה. ב"מכתב מחניתה" ששלח י' נודד (יצחק שדה, מפקד הפו"ש) לבתו הוא היטיב לתמצת את גבורת התקופה ואת סתירותיה – יישוב הספר המלווה בריקודים ובצלמים שמנציחים את החוגגים ששרים יחד עם המסירות בחפירת עמדות ההגנה סביב האוהלים ואומץ הלב שגילו הנאחזים בהר לנוכח התקפת הירי הערבית לעת לילה. ה"גיבור" היה כאן המפעל החלוצי ונקודת היישוב הממשית בפאתי השממה הארצישראלית.⁴⁷ שנית, אלכסנדר זייד. הריגתו סמוך לביתו בשייח' אבריק ב־11 ביולי 1938 סיפקה את המאויים המודחקים לדמות

דבר לילדים, 20.1.1938 (מוזיאון נחום גוטמן לאמנות, נווה צדק, תל אביב)

קשרה קשרים עם חברים בקיבוץ אפיקים,⁴¹ ולילדיו הקדישה את אחד המופלאים שבשיריה, "ערב מול הגלעד", שפורסם בדבר לילדים ב־20 בינואר 1938. אף אם פרשנות ספרותית מקובלת בימינו גורסת כי כמה משורות השיר מעידות על יחסה העוין של גולדברג אל מתכונת הלינה המשותפת בקיבוץ – "כְּבִשָּׁה פּוֹעָה, בּוֹכָה בְּדִיר – / זֶה בְּנֵה הַקֵּט אֶשֶׁר אָבֵד. // יָשׁוּב טֵלָה אֶל חֵיק הָאֵם, / יִשְׁכַּב בְּדִיר וַיִּרְדָּם" – הרי שראוי גם לזכור שלמילות השיר הזה הלכו לישון במרוצת השנים אלפי ילדים בתנועות הקיבוציות, בימי היישוב ובהמשך במדינת ישראל. לעומת המבקרים הביקורתיים, אוזנם הביקורתית של הילדים לא מצאה בו בדל מתום, כי אם רק תום וחום.

דבר לילדים היה עיתון שנעשה בידי כותבים תל-אביבים הנוטעים בתוך מחנה הפועלים הארץ-ישראלי, אך הרואים בהוויה החברתית-כללית-חינוכית הנוצרת בהתיישבות, ולא בעיר, את המיצוי האידיאלי של אמונתם הערכית.⁴² המתח הזה בין החיים העירוניים של בחירי הכותבים בביטאון לבין השאיפה להקנות ולו רק במישור המוסרי סט אידיאליים אחר לקוראיהם הצעירים, ניכר בחומרים שפורסמו בביטאון. הבשורה הציונית המשמעותית של תל-אביב בתקופה הנדונה היה המזח שנפתח בה על חשבונה של יפו, ובעוד הנמל התל-אביבי נישא על כפיים בדבר לילדים, אלמנטים אחרים של דפוסי החיים העירוניים זכו להתעלמות מופגנת או שהוצגו בו לא אחת לגנאי.⁴³

לצד עין חרוד, דגניה ונהלל שנזכרו שוב ושוב בדבר לילדים כעוגניה של ההתיישבות העובדת והוצגו בו כדגמי מופת לחיים ראויים ומאושרים על אדמת ארץ ישראל. ילדה וילד שקראו את השבועון יכלו לעקוב באדיקות וברציפות כאילו היה זה סוג של משחק שמשחקים בפניהם ה"גדולים", אחר תהליך היווצרות והתפתחות הפרויקט ההתיישבותי המשמעותי בתקופה הנדונה – "חומה ומגדל". החל בתל עמל ובבית יוסף, המשך בחניתה ובעין המפרץ ועד דן ודפנה נהנו הקיבוצים והמושבים שעלו בן יום על הקרקע מדקת תהילתם הפרטית בביטאון.⁴⁴

כי עיקר דאגתו אינה נתונה למאבק הישיר מול הערבים כי אם לכך שהפולמוס המחרף על דרכי המאבק יגלוש ל"מלחמת אזרחים" בין יהודים ליהודים.⁵² בחלוף כשנה, בעת אחד מגלי הטרור שביצע האצ"ל נגד הערבים, אימץ עורך **דבר לילדים**, יציב, את משנתו של סדן וקבע: "לא תרצח! – דברה זו מעשרת הדברות של תורתנו – קדושה היא לנו בכל מקום ובכל זמן. את ארצנו בנה נבנה, בעבודה, בעמל, בכל מאמצי כוחנו ובכל מאודנו, אבל לא בהריסה ובמעשי חבלה ולא בשפיכת דם. [...] מטרתנו להשיב לעמנו הנרדף את ארץ אבותינו – מטרה קדושה וטהורה היא ואף הדרך אליה טהורה תהיה. נלחם – אך גם מלחמתנו טהורה תהיה". כעבור כחודשיים עתיד היה כצנלסון להנחיל לדורות על במת הקונגרס הציוני הכ"א את ערך "טהור הנשק" כצו מוסרי ופוליטי ראשון במעלה בדרך להגשמת הציונות ולהבטחת קיומה לאורך ימים.⁵³ את הסולידריות הפרטית שלהם עם המאבק הלאומי חוו הילדים באופן בלתי אמצעי כאשר מעת לעת השעתה הצנוורה המנדטורית את הופעת **דבר** עקב דברי ביקורת שנדפסו בו נגד הממשלה הבריטית, ובשל כך נמנע גם פרסומו של **דבר לילדים**.⁵⁴

משמעת מסוג אחר לגמרי נתבעו הילדים להפגין עם חזרתם אל בית הספר מן החופש הגדול של שנת 1938. "שקט" – נפרשה הכותרת בת שלוש האותיות לרוחבו של העמוד השני ב**דבר לילדים**, ככותרת למאמר מאת יצחק יציב שעסק במתרחש בבית הספר לכל אורכו של יום הלימודים. הוא רתם מגוון מילים נרדפות לתיאור התנהגות הילדים: רעש, המולה, שאון, קריאות, צרחות, צווחות ובעיקר צעקות בקולי קולות, שבאמצעותם הם מתקשרים עם מוריהם, עם חבריהם ועם עצמם.⁵⁵ עד כמה היו רוויים ומוצפים קוראי העיתון הצעירים בהלך רוח פטריטי, או שמא הטמיעו כי זהו סוג התגובה האוטומטי המצופה מהם בעיצומה של מערכה לחיים ולמוות, יעיד תוכן הגבתם על הנזיפה הקרתנית משהו של עורך השבועון. "אויבינו עלולים לנצל את חולשתנו", הכריזו הילדים בחשש. "עלינו לעסוק בבניית הארץ" ולא בצווחות, גערו הילדים בעמיתיהם. אפילו יציב חש שהקרפה שמא ידברו "שונאי ישראל" סרה ב"ילדי ישראל" מאחר שהם צרחנים, היא בגדר הגזמה לשמה. אבל גם הפעם הוא כשל בסגנון טרחני ומתחסד: "אנחנו רוצים להיות אנשים טובים, מחונכים, מנומסים, ומכבדים איש את רעהו – מפני שהאדם צריך להיות אדם ולא פרא אדם, ולא מפני 'מה יאמרו שונאי ישראל', כי אם – מה יאמרו ידידי ישראל, אלה האוהבים בלב ונפש את ילדי ישראל ומצטערים מאוד כשהם רואים את הילדים פרועים, צרחנים, טרדנים. למראה ילדים כאלה הם אומרים: מה תקוה לנו מהם, הם גדלים פּרע".⁵⁶ המילה "ערבי" לא נזכרה, אבל כל הבקי בעולם הדימויים הרווח ב**דבר לילדים** הבין היטב למה מרמז יציב כאשר התריע מפני אופן התנהגותם של הילדים, שמא יאמצו נורמות "פסולות" השוררות על פי הסטראוטיפ בקרב הערבים.

יציב שאף לטפח בקרב קהל קוראיו לא רק מודעות לנורמות התנהגות ראיות, אלא גם רגישות סוציאליסטית-הומניסטית בהתנהלותם בחיי היום-יום. בהזדמנות אחת הוא הביא לפני הילדים רשימה קצרה שפורסמה תחילה בעיתון **דבר** על אודות ילד המוכר שרוכי נעליים בחצות תל-אביב. בשלב מסוים חדל הילד להציע את מרכולתו לעוברים ושבים, פנה למצחצח נעליים, פרט אצלו חצי גרוש ותרם מיל אחד ליהודי זקן ששכב על המדרכה וקיבץ נדבות. האומנם כך צריך להיות, תהה יציב רטורית, שילד במקום ללמוד בבית הספר ייאלץ למכור שרוכים כדי לקיים את משפחתו ואין בנמצא מי שיסייע לו, וזאת

"גיבורית" ידועה ומוכרת ברחבי תנועה העבודה. כמו יתר ביטאוניה, אף **דבר לילדים** נרתם לטיפוח הילתו ההרואית של זייד, שמיזג פשטות הליכות עם מסירות אין סופית להגשמת ערכי מחנה הפועלים בהגנה, בעבודה ובהתיישבות.⁴⁸ נחיצותו של "גיבור" מעין זה התחדדה על רקע הפולמוס שפרץ בשבועות שקדמו לנפילתו עקב תלייתו של חבר בית"ר, שלמה בן-יוסף, ומרחץ הדמים שהתלקח בעקבות התלייה במלוא העוצמה בכל רחבי ארץ ישראל.

מאז התחדש המרד הערבי בתנופה עזה בספטמבר 1937, לאחר שהערבים דחו על הסף את התכנית לחלוקת הארץ שהציעה ועדת פיל (שגם ב**דבר לילדים** נהנתה מאהדה מעטה),⁴⁹ חדלה מערכת **דבר לילדים** מהבלטה יתרה של רצח יהודים בידי ערבים (פרט למקרה יוצא הדופן של זייד, שנודע עוד בחייו כסמל וכמופת). אין פירוש הדבר שבשבועות נמנעו מלציין את מקרי הרצח שאירעו, אלא שהם הובאו במתכונת של כרוניקה חדשותית המתארת עבור הילדים הבוגרים (משמע, ללא ניקוד) את ההתרחשויות בשבוע החולף. במדור שנשא את הכותרת "נרשום בזכרונו" צוינו ב-7 ביולי 1938, כנהוג, קורבנות אותו שבוע, אך עיקרו הוקדש לתליית בן-יוסף. הוא ושני חבריו השליכו רימון יד אל עבר אוטובוס ובו נוסעים ערבים שנע בכביש מצפת לראש פינה ב-21 באפריל, כנקמה על כמה מקרי רצח של יהודים באזור הגליל העליון.⁵⁰ המעשה שבגיניו הועמד בן-יוסף לדין, הודגש ב**דבר לילדים**, היה למורת רוח ברחבי היישוב ועמד בניגוד גמור לקו ההבלגה שנקט מראשית המאורעות. פירושו של מושג ההבלגה, הובהר לקוראים, הוא הגנה על נפשות בני היישוב, התגוננות ורדיפה בנשק אחר המתנכלים, אך הימנעות ממציאית מפלט מייסורי התקופה באמצעות "שפיכת דם של עוברי-דרך, אל תטמא את הדגל הטהור של העם העברי בשפיכת דמי נקיים". המאמר הבלתי חתום, שחלקו הנדון כאן נכתב בידי עורך **דבר** ומנהיג מפא"י, ברל כצנלסון, לאחר שפסל את הנוסח הראשוני שהובא לעיונו, המשיך וקבע:

כזה היה הצו אשר הישוב בארץ חצב מלב, וכזאת היתה דרישת המשמעת של הישוב. אך השלושה מראש פינה לא נשמעו לצו זה, הם לא הלכו בדרך בה הולכים אנשי טירת צבי וחניתה, ולפי הצעירים היהודים המשליכים את נפשם מנגד יום יום ולילה לילה, בלי רעש וכלי תרועה, על כבוד ישראל ועל הצלת חייו והגנת עמדותיו. הם, השלושה, מראש פינה, הפרו את המשמעת הלאומית החמורה, שהישוב קיבל על עצמו, באשר מבלעדיה נפרצת כל מערכה. והישוב ראה במעשיהם לא מעשה גבורה הראוי לשבח, כי אם מעשה-עוועים, אשר איננו מגביר את כוח ההגנה, אלא עלול להמיט אסונות חדשים.⁵¹

העובדה שכצנלסון מצא לנכון להתערב במקרה זה בנוסח "מאמר המערכת", מתוקף מעמדו כעורך האחראי, נבעה כנראה מרגישות העיסוק בפרשה הכאובה ומעוררת המחלוקת. עם זאת, הדבר העיד גם על תשומת הלב שהעניקה המנהיגות התנועתית למה שנדפס בבמה תקשורתית המופנית לבני הנעורים, ועל השאיפה לדקדק בהבהרת השקפתה האידיאולוגית-חינוכית בעניינים שנדמה היה לה כי חיוני לדייק בהצגתם עד חוט השערה. חבר מערכת **דבר**, דב שטוק (סדן), התרעם על כצנלסון מדוע עמד על צו המשמעת הלאומית ונמנע מלדבר בשם הציוני המוסרי של "לא תרצח", והלה השיב לו כי "מי יודע מתי אנו נאמנים" לצווים אבסולוטיים "ומתי אנו מתכחשים להם". כצנלסון לא חלק עם קוראי **דבר לילדים** את הסיבה שהניעה אותו להדגיש את "המשמעת הלאומית", אולם בהתכתבותיו הפרטיות פסק

שלהם היה האחריות הגדולה המוטלת על הילדים והנערים החיים בארץ "לגורל אחינו הסובלים בארצות הגולה", וההכרה שהמענה לאנטישמיות המתפשטת ברחבי אירופה הוא הצטרפות לשורות הציונות והכשרת הארץ לקליטתם. בה בשעה טופחה באותם מאמרים, בהתאם לשינויי הנסיבות האקטואליות, התחושה של הישענות ושל הסתמכות על עזרת יהודי הגולה שסייעו ליישוב להתמודד עם אתגרי המרד הערבי.⁶² ברוח זו דיווחה ביולי 1936 לאה גורדון מכפר הילדים שבעמק יזרעאל, במכתב אל "ילדי הגולה", על המתרחש באזורה ותיארה כיצד לאחר ליל שמירה מייגעת ממחרים החקלאים לגמור את הקציר כדי "להציל את שארית הפליטה מידי ידיים רצחניות".⁶³ מגמה דומה ניכרה במכתבו של ילד מפולין שכתב לילד בראשון לציון: "אני חזק מאוד. יותר חזק מכל הכיתה. לאבא שלי יש בית מרוח. תמיד מלא אצלנו איכרים פולנים שיכורים. האיכרים בראשון לציון ודאי אינם שיכורים". בהמשך המכתב סיפר כיצד התפתחה קטטה בין השיכורים, סכינים נשלפו, אך אביו לא ירא כי "הוא חזק", הפריד ביניהם ומסרם למשטרה.⁶⁴

ההצלחה לעורר מידה מוגבלת של הזדהות של ילדי ארץ ישראל עם "צרת היהודים בגולה", אף שלא עם הוויית החיים שתוארה במכתב לעיל, הושתתה בדבר לילדים על התיווך של מערכת העיתון. זו הצטיירה לעתים כמעין תיבת תהודה, שפעמים מסייעת להכלת טיבם של אירועי התקופה ופעמים תורמת להקצנתם. כך, למשל, במאי-יוני 1937 שהה יציב בביקור במזרח אירופה ודיווח על פוגרום שהתחולל בעיר בריסק שבליטא ב-13-14 במאי. הוא תיעד, בין היתר, את הנוק שגרמו הפורעים לבית הספר העברי היסודי "התחיה", שאותו תיאר כ"מעין ארץ ישראל בתוך הגולה". בתגובה פורסמו בדבר לילדים כמה מכתבים למערכת, ובהם הביעו הילדים הזדהות עם סבלם של ילדי בריסק היהודים. ילדי קבוצת גבע שבעמק יזרעאל בישרו כי קיימו אספת ילדים כללית והחליטו לוותר על חמאה וביצים במשך שבוע אחד. כך הם חסכו לירה ארצישראלית אחת, ששלחו למערכת העיתון כדי שתעבירה לילדי בריסק.⁶⁵ ההכרה ש"שארית הפליטה" הוא מושג שנחוץ להשתמש בו לאו דווקא להגדרת מצבה של התבואה בשדות העמק הבערים, אלא לאורחות חיי היהודים בכמה מארצות אירופה בשלהי שנות השלושים, חלחלה במלוא עוצה מעל דפי דבר לילדים בעקבות ליל הבדולח ב-9 בנובמבר 1938 (שהתנקשות שביצע גרינשפאן שימשה עילה לביצועו) והמאמץ הדחוק לחלץ אלפי ילדים יהודים מגרמניה. במחצית השנייה של נובמבר 1938 הובאו מאות ילדים יהודים ברכבות לגבולה של גרמניה עם הולנד בידי אנשי פלוגות הסער הנאציות, שהשליכו אותם שיחפשו את דרכם לבד ביערות הסמוכים. הידיעה הוכתרה בעיתון דבר בכותרת "שיא הרשע והאכזריות" וימים אחדים לאחר מכן כתב יציב בדבר לילדים:

תועים ילדים ביער על הגבול של גרמניה והולנד, תועים ילדים בקרונות הרכבת ההולכת מגרמניה להולנד ללא מדרוך וללא מורה דרך. [...] ילדי ישראל הם. גרמנים פראים, נאצים ורשעים שדדו אותם מחיק אבא ואמא יהודים והביאום אל הגבול, לגרשם מארץ גרמניה. [...] פלוגות הסער של היטלר גרועים מחיות טרף ביער עד [...]. ואמנם הפך עלינו חלק מאירופה – החלק של מרכז אירופה – לג'ונגל, ליער קדומים, למקום משכן של חיות טרף [...].⁶⁶

עולם הדימויים שנכלל במאמרו של יציב מזכיר לקורא הביקורת ביטויים שעד לא מכבר שימשו לתיאור האויב הערבי בארץ ישראל. עם זאת, המכתבים שהתקבלו במערכת העיתון "מכל פינות הארץ"

בשעה שאותו ילד דווקא חש בצרתו של אחר ומפריש לו מהכנסותיו?! לקוראיו הצעירים, שהציעו בתגובה שכל משפחה אמידה תאמץ ילד עני ותכלכל אותו, הבהיר יציב כי השאלה היא כיצד ליצור סדרי חיים שבהם לא יהיו עניים ורעבים בחברה. חמלה, רתיעה וחרדה השתלבו אלה באלה ביחסה של החברה היישובית אל תופעת רוכלות הילדים בחוצותיה. בה בשעה היא עוררה בקרב צופיה זיכרון בלתי מחמיא מסצנות שבהן הם היו רגילים לחזות בחוצות עיירות ורובעי היהודים במזרח אירופה.⁶⁷

הילדים והמציאות הגלותית

ההזדהות עם החלש, עם ייאושו ועם אופני התמודדותו במציאות בלתי נסבלת היו נינוחים למדי כאשר נדונו מנקודת המבט השלווה והבוטחת של ה"בית" התלאביבי שבו שכנה מערכת הביטאון. מעשה הטרור של השלושה מראש פינה לא היה מקרה ההתנקשות היחיד שגונה בדבר לילדים. ב-7 בנובמבר 1938 התנקש הרשל גרינשפאן, פליטי יהודי בן 17, בחייו של פקיד דיפלומטי זוטרי בשגרירות גרמניה בפריז. הוריו של גרינשפאן נמנו עם כ-17,000 אזרחי פולין שגורשו מגרמניה בשלהי אוקטובר 1938. כ-6,500 מהם, ובכללם הוריו של גרינשפאן, נקלעו לעיירת הגבול הפולנית זבונשין, שכן ממשלת פולין מיאנה לקבלם לתחומיה. במאמר המערכת של דבר לילדים דיווח יציב על הפרשה, וחתם: "קול הנרדפים נשא מקצה העולם היהודי ועד קצו: הצילו!"⁶⁸ לאחר ההתנקשות הודיע יציב לקוראיו כי את המלחמה נגד היטלר ויתר "צוררי ישראל" אין לנהל בדרך של מעשה נקמה בירייה על "איזה פקיד" נאצי. "לבנו להרשל האומלל והמיואש", הצהיר העורך, "אך אין אנו מאשרים את מעשהו. לא זו דרך מלחמתנו".⁶⁹ בניגוד לדימוי רווח למדי, קביעתו של יציב לא נבעה מהתנכרות למצוקתה של יהדות מרכז ומזרח אירופה באותם ימים; התנכרות שלכאורה שררה בחלק נכבד מן היישוב שנמנה עם חוגי החלוצים בתנועת העבודה, ובפרט בקרב צעיריה. כאשר מניחים לתזות גורפות על תפוצתה ועומקה של תופעת "שליילת הגולה" בחוגים אלה ובוחנים את הסוגיה באופן פרטני, התמונה המצטיירת היא שונה באופן מהותי מזו שהייתה מקובלת במחקר האקדמי עד לאחרונה. בהקשר הנדון דבר לילדים הוא מעין מיקרוקוסמוס זמין, נגיש ואמין לבדיקת היבטים שונים הנוגעים להיקפה, לאופיה ובעיקר למידת תקפותה של תופעת "שליילת הגלות" כעניין חדר-ממדי ביסודו, מבחינתם של מבוגרים וצעירים כאחד ברחבי תנועת העבודה. ילדה ונער שעיינו, ואפילו הסתפקו ברפרוף חטוף, בדבר לילדים בשנים 1936-1939, לא יכלו לחמוק מאין ספור המאמרים שעסקו במצבן של קהילות יהודיות בכל רחבי אירופה – מפולין ועד הונגריה, מרומניה וארצות הבלקן ועד למדינות הבלטיות, וגם עיראק והודו וכו' לסיקור משלהן. סדרת המאמרים הנזכרת העניקה לילדים מידע על קצה המזלג באשר לארץ הנדונה, שרטטה את חיי היהודים בקרבה בעשרות השנים האחרונות ונחתמה בפסקה או שתיים שתיארו כיצד המצוקה דוחקת חלק מיהודי המקום לחיק הפעילות הציונית.⁶⁰ לצד התפקיד הלימודי-חינוכי של הקניית מידע בסיסי על המתרחש בקהילות יהודיות אחרות ברחבי העולם (יבשת אמריקה והארצות הערביות השכנות נותרו מחוץ לתחום), אפשרו המאמרים הללו לקוראיהם להרחיב את אופקיהם הגאוגרפיים ואת הפרספקטיבה ההיסטורית שלהם אל מחוץ לזמן ולמקום שבו חיו. אליהם הצטרפו לא מעט מאמרים נוספים על המתרחש בשתי ארצות המצוקה הראשיות, גרמניה ופולין.⁶¹ הקו המנחה

מַעֲבִי הַיַּעַר שְׁאֵגַת אֶרֶי נִשְׁמָעָה,
אֵל שְׂדֵי – קָרְאוּ בְּלַחֵשׁ – הוֹשִׁיעָה נָא!...

אֲבָל נִפְחַד יַעֲטֹפוּ אֶת הַיְתוּמִים,
וְקוֹל בְּכִיָּם עוֹלָה לְמְרוֹמִים,
מִלְבוֹת הַיְלָדִים פְּרָצָה קְרִיאָה מְרָה:
אֵל שְׁמַיִם וְאָרֶץ, עֲנֵה בְּצָרָה!...⁶⁸

כשנה לפני כן, בפברואר 1938, פורסמה בדבר לילדים "המעשיה של הרשקה". המחבר, יאנוש קורצ'אק, הוצג לקוראים כ"יהודי הכותב פולני וחובב ארץ ישראל. הוא סופר ומחנך וכתב הרבה בשביל ילדים". סיפורו הקצר, שעסק במשפחה יהודית בפולין החיה כל ימיה בציפייה ובתקווה למכתב מקרובה בארצות הברית או בארץ ישראל, שיצורף אליו סכום כסף אשר יסייע לחלץ את המשפחה מעוניה, פורסם בעיתון תנועת "החלוץ הצעיר" בוורשה.⁶⁹ עורך העיתון היה זרבל גלעד ובאמצעותו כנראה הגיע הסיפור של קורצ'אק לדבר לילדים. מנקודת המבט של מקצוע העיתונות היה גלעד, שנמנה לימים עם ראשוני הפלמ"ח וחיבר את המנונו, פתב השטח החשוב ביותר של דבר לילדים בתקופת המרד הערבי. בשנת המרד הראשונה הוא שלח לשבועון רשימות מפורטות על הווי החיים בעמק יזרעאל,⁷⁰ ובעת ששירת כשליח הקיבוץ המאוחד בפולין מדצמבר 1937 עד יוני 1939, שיגר לדבר לילדים לעתים מזומנות רשימות מפורטות וגדושות פרטים צבעוניים, מלבבים ועכורים, על מראה עיניו בפולין ועל חיי הקהילות היהודיות הפזורות ברחביה. גלעד, לימים קצין החינוך וההסברה של הפלמ"ח, עורך ספר הפלמ"ח (עם מתי מגד) ומן הרהוטים והמורכבים שבבני דור הפלמ"ח, חווה, בניגוד לרוב בני דורו בארץ, באופן בלתי אמצעי את הוויית הגלות, רגע לפני כיליונה. הוא ציין כי תקופת שליחותו בפולין "הרחיבה את אופקי ככל המובנים; והעיקר הכרתי את חיי המוני היהודים בפולין לפני שנספו בשואה".⁷¹ נדמה כי לתיאור המבוסס על מגמת ההתנכרות שרווחה בקרב דור הפלמ"ח הצברי אל יהודי הגולה,⁷² ראוי לצרף גם גילויים כאלה ואחרים שעשויים להטות ולו במידת מה את תוכני התמונה הזו ואת המראות הניבטים ממנה.

14 רשימותיו של גלעד שפורסמו בדבר לילדים בין מאי 1938 למאי 1939, נקראו "מכתבים מפולין" (קדמו להן שתי רשימות, בעודו בדרך, שנשא את הכותרת "מכתבים מן הגולה").⁷³ במכתבו הראשון תיאר את הילדים ברובע היהודי של ורשה הפורצים לרחוב בסיום לימודיהם ומשחקים באותם משחקים "כשל שאר הילדים ברחבי העולם, אבל איזו תוגה מרעידה נלווית לתנועותיהם, איזה מכאוב מסתתר בנימי קולותיהם הצרחניים משהו ומה חיזורות ודלות פניהם ורק העיניים מביטות כאומרות: 'הכל אנו יודעים כבר [...] יש לך פרוסת לחם?' מה שונים מצהלותיהם מתרועעת הששון של ילדי הכפר בהירי השיער!?"⁷⁴ תיאורו הסטראוטיפי של גלעד היה ברוח הדימוי הרווח על חולשת "ילדי הגולה" ומרחק רב הפריד בינו לבין התביעה הנואשת ל"שקט" שדרש בסמיכות זמנים יציב מקוראי דבר לילדים היוצאים להפסקה בבית ספרם. רשימותיו נעו דרך קבע בין שני קטבים: מחד גיסא ביטויים גדושי התפעלות מן הנופים בפולין, ומאידך גיסא הנגדה של תוגת הקיום היהודי בעיירות ובערי פולין לחדוות היצירה השוקקת בסניפי תנועת "החלוץ" הפעילים בהם. עם זאת, מבעד לגעגועים אל המולדת, שאותם היטיב להביע, ובתיאור מאופק למדי

דבר לילדים, 26.1.1939

ושבהם הציעו הילדים לחבריהם לא להוציא את דמי חנוכה שמקבלים מהוריהם (ובהמשך גם את הפרוטות שקיבלו לרגל חג הפורים) "בשביל עצמם אלא למסור אותם לקרן ההצלת ילדי היהודים בגרמניה", העידו על עוצמת הטלטלה שאחזה בילדים הארץ-ישראלים. האכזריות והאימה שנשקפו מן המידע החדשותי צרבו בפשטותם וכל ילד יכול היה בלי קושי להתחבר בדמיונו ולו רק אל הפחד הקדמון להיקלע לבד ליער, מתוך התנסויותיו הפרוזאיות היומיומיות. רכבת שצייר אורי בן השבע מקריית חיים ושעיטרה את העמוד שבו פורסמו מקצת ממכתבי הילדים, המחיישה אמנם את האירוע הקונקרטי, אבל בפרספקטיבה היסטורית היא מקנה מבע מצמרר לגורל שארב ליהודי אירופה בשנים הבאות.⁶⁷ הביטוי המסעיר ביותר לכושרם של הילדים לעבד – אולי בעזרת מבוגרים שתרמו בעצה ובעריכה – ולהעצים עד לדרגה של נבואה אפלה כמעט, את פרשת השלכתם של ילדי גרמניה בגבול עם הולנד, הופיע בשיר שכתבה נעימה בת התשע. שמו – "ביערות גרמניה":

בַּיַעְרוֹת גְּרֵמְנִיָּה, בְּלִילוֹת הָאֲפֵלִים,
עַת תִּפְרָצְנָה סְעוֹרוֹת, וְרוּחוֹת מִיְלָלִים,
בֵּין עֲצִים וּסְבָכִים, בְּעֵלְטָה וְעֶרְפֵּל,
תוֹעִים רַבְבוֹת יְלָדֵי יִשְׂרָאֵל.

בְּחֶרֶב הַמְרָצְחִים הוֹרִיקָם נְפִלוּ,
וְלְבוֹת הַיְלָדִים הוּ מָה הַתְּחַלְחָלוּ,
מִבֵּיתָם גְּרָשׁוּ, עֲרֻמִּים וְיָחִפִּים,
בַּיַעְרוֹת מְסֻתָּבְבִים יַגְעִים וְעֵיפִים.

רַעֲבִים לָחֶם, צְמֵאִים לְמֵיִם,
מְעֵלִים שְׁנֵעֲתָם לְאֵל שְׁמַיִם.
וּבַיַּעַר הוֹלֵךְ סוֹבֵב הַפְּפוֹר,
וְהַגּוֹפִים הַדְּלִים קוֹפְאִים מְקָר.

הַשְּׁחָקִים לְבָשׁוּ קְדְרוֹת, הָעֵבִים מֵר בּוֹכִים,
וְלֶאֱמָלִים גָּבְרוּ הַמְּכַאוֹבִים.

המרחק בין המדינות ולכן מכתב מניו יורק עושה דרכו לתל-אביב בשישה ימים בלבד; הסופר הרוסי אנטון צ'כוב היה גם רופא ולכן קרא לכלביו "ברומיד" ו"כינין"; ובקופסאות לסיגריות בשם "אודם" המיוצרות בבית החרושת של האחים בז'ראנו שמים בולים משומשים.⁸⁰ מרבית הידיעות שנדפסו באותו מדור חודשיים קודם לכן, עסקו בחיות: נשר שחטף חתול, כלב שהטביע שחף, כלב שהכה את בעליו, חתול מקסיקני מכוער ופיל הודי שעד היום רכבו עליו 480,000 אלף איש. הידיעה הראשונה במדור עדכנה את הילדים כי במשך 3,500 השנים האחרונות היו רק 268 שנות שלום כולל בעולם לעומת 3,232 שנות מלחמה, כלומר בממוצע היתה רק שנת שלום אחת בכל 13 שנים.⁸¹ בפתח מאמר המערכת שנדפס בדבר לילדים ימים אחדים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1 בספטמבר 1939, הודיע העורך, יצחק יציב, לקוראיו הצעירים: "השואה התחוללה".⁸²

של גילויי אנטישמיות שבהם נתקל, העניק גלעד לקוראיו מגע אותנטי, אינטימי, רגיש ואנושי עם יהודי פולין בסגנון המבקש להתחבר על קוראיו, לשתפם בהתנסויותיו ולחשפם אל חוויית החיים היהודיים הרוחשים הרחק מארץ ישראל. נדמה כי בפנייתם של יצחק טבנקין ושל עמיתיו להנהגת הקיבוץ המאוחד אל גלעד שיימנה עם שליחי תנועתם בפולין, נחבא גם רצון לקרב בעזרת אולי המוכשר שבבעלי כישרון הכתיבה מבין בני הנוער הארצישראלי את שני המאגרים האנושיים שביניהם ניטלתלה הגשמת הציונות. הצורך להקנות לילדים הארץ-ישראלים "רגישות אנושית יהודית" ו"יתר תחושה של אהבת ישראל", שהעיקו באופן בולט על החרפים שבהוגי הקיבוץ המאוחד מחברי עין חרוד, והרצון לקרב את עולמם הנפשי של דור הבנים אל זה של דור המייסדים, עמדו לנגד עיניהם והם חיפשו דרכים שונות לחפות על מגרעת זו.⁷⁵ ללא קשר ישיר לעבודת ההדרכה המבורכת שביצע ומבעד לביטויי אי נחת מ"חרפת הגלות" שהביע גלעד,⁷⁶ כמעט כצפוי, הבליתו רשימותיו את היכולת ואת הנחיצות שבסלילת גשרים המחברים את ילדי ארץ ישראל מבית מדרשה של תנועת העבודה אל חוויית הקיום היהודי בגולה ואל ריבוי פניה. באחת מרשימותיו שפורסמה באוגוסט 1938, סיפר גלעד לקוראיו על חברות המנגנים, המזמרים, עושי הלהטים והמוקיונים הפולשים אל חצרות היהודים הטרודות בעסקיהן הרועשים, והוסיף:

הנה נכנסה קבוצה אחת של מנגנים אל החצר: גבר ואישה ושתי ילדות. הגבר פותח בנגינה צרודה בכנורו. והאישה – גיטרה בידה; שתי הילדות מותחות ראשיהן הקטנים – ומזמרות. שירים עצובים ופשוטים להם. שירי עם ושירים המושרים ברחוב. על לחם הם שרים, על לחם וגג מחסה. ולאחר הנגינה – מוריד האב את כובעו מעל ראשו ומרים פניו אל החלונות הפתוחים שבבתים רבי הקומות: הוא מחכה למטבעות שתזרקנה מלמעלה...⁷⁷

רשימותיו של גלעד פורסמו תמיד מנוקדות, כמו נועדו גם להקראה ולדיון בכיתות הנמוכות של בית הספר היסודי, ואמרו להעניק ממשות לאמירות הכלליות והמופשטות על יהודי הגולה המצויים הרחק בכנר. בזיכרונותיו, שבהם פסח כליל על אזכור הרשימות הללו בדבר לילדים, הוא ציין את החוויה המרגשת שנחרטה בלבו: "לראות במו עיני בפעם הראשונה בחיי, ברחובות ורשה, יהודים בהמונים".⁷⁸ ב-31 באוגוסט 1939 התפרסמה בדבר לילדים רשימתו של גלעד, "בבית", ובה תיאר את השתתפותו במארב לילה בשדות עין חרוד. המוטו לרשימתו, "כאן על פני האדמה", מתוך שירה של רחל, חתם באופן ציורי את געגועיו לאדמת הארץ שממנה רחק בימי שליחותו בפולין; שליחות שבעטייה נוסף גם הוא אל מתעדי חתימת הפרק האחרון בקורות הקשר המפותל בין ארץ ישראל לפולין, בין ה"שם" ל"כאן", בימים של טרם בוא השואה.⁷⁹

לא רק המתרחש בפולין ובגרמניה העסיק את קוראי דבר לילדים. הם נחשפו גם אל המתרחש בחלקי עולם אחרים, אם כי באופן נינוח יותר. אחד המדורים הפופולריים ביותר בדבר לילדים נקרא "הידעת?". המדור סיפק את תאוות סקרנותם של הילדים באמצעות קוריוזים ואנקדוטות שעסקו באירועים יוצאי דופן ברחבי תבל. כך, למשל, במדור שפורסם ב-22 ביוני 1939 הובא לידיעת הילדים המידע הבא: ממשלת יפן מעודדת את אוכלוסיית המדינה לחזור ולהשתמש בנעלי עץ במקום בנעלי עור יקרות בגלל הצורך להוריד את רמת החיים עקב מימון המלחמה נגד סין; בזכות התפתחות התחבורה האווירית מתקצר

(מוזיאון נחום גוטמן לאמנות, נווה צדק, תל אביב)

סיכום

דבר לילדים שסיקר את נוף הילדות הארצישראלי של קוראיו העולה באש בימי המרד הערבי, סיקר בשנים הבאות את נוף ילדותם של רבים מהוריהם שעלה אף הוא בלהבות כתופעת לוואי להשמדת העם היהודי באירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה. בינות למראות ספוגי אדי העשן שהיתמר מן השדות החקלאיים ברחבי ארץ ישראל בשנים

- 5 מ' טבנקין, "נוף ילדות מוזר...", **שירים**, עין חרוד תש"ג, עמ' 97.
 6 על ההתיישבות העובדת בעת הגל הראשון של המרד הערבי ראו, י' סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, תל-אביב תשל"ג, כרך ב, חלק שני, עמ' 676-688 (להלן: סלוצקי, סת"ה); א' ברנר, **הקיבוץ המאוחד בהגנה, 1923-1939**, תל-אביב 1980, עמ' 118-131. על היישוב בתקופה זו ראו א' שפירא, **חרב היונה: הציונות וכוה, 1881-1948**, תל-אביב 1992, עמ' 299-376 (להלן: שפירא, **חרב היונה**).
- 7 ראו בהקשר זה, ד' בר-טל, **לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל**, ירושלים 2007, עמ' 144-145, 212-218.
 8 ראו, א' שפירא, "לאן הלכה 'שליילת הגלות'", בתוך: הנ"ל, **יהודים, ציונים ומה שביניהם**, תל-אביב 2007, עמ' 65-66 (להלן: שפירא, "לאן הלכה"); י' גורני, "שליילת הגלות" והשיבה אל ההיסטוריה", בתוך: ש"נ אייזנשטט ומ' ליסק (עורכים), **הציונות והתזורה להיסטוריה: הערכה מחדש**, ירושלים 1999, עמ' 349-360; ש' אלמוג, "החלוץ המטפורי מול 'הזקנה הגלותית'", בתוך: א' שפירא, י' ריינהרץ וי' הריס (עורכים), **עידן הציונות**, ירושלים 2000, עמ' 107.
- 9 ל"ג, "ילד פליט מספר", **דבר לילדים**, 30.4.1936.
 10 ב"ח [ברכה חסן], "ילדי 'דבר'", **דבר לילדים**, 30.4.1936.
 11 קלמן, "פליטי יפו לכפר", **דבר לילדים**, 29.10.1936. על סוגיית הפליטות היהודית בראשית ימי המרד הערבי ראו, ח' פיירברג, **תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה עירונית בתקופת מאבק, 1936-1948**, עבודת דוקטור, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב 2003, עמ' 207-217; א' גולן, "שיכונם של פליטים יהודים בתל-אביב בזמן המרד הערבי הגדול", **עלי זית וחרב**, ה (2004), עמ' 57-82; ת' רוז, **ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית**, תל-אביב 2009, עמ' 51-55 (להלן: רוז, **ילדי ההפקר**).
- 12 ל' קיפניס, "הפליטים", **דבר לילדים**, 11.6.1936.
 13 דבורה [דיין], "ילדינו (פרק מהחיים בנהל)", **דבר לילדים**, 3.9.1936. שמואל דיין תיעד בהזדמנות זו ימים עברו ותיאר את יומה הראשון של משפחתו במושב, בלכתה מתחנת הרכבת הסמוכה אל נהלל, כאשר משה בן השש "לא הסכים לרכוב על גבו של אבא והיה משרך דרכו אחרון בשורה [בעקבות אביו ואמו], מבלי לשאול שאלות". שמואל [דיין], "נהלל – מושב עובדים", שם.
 14 משה טבנקין, "דני מספר", **דבר לילדים**, 24.7.1936. על מאבקן של הנשים להשתתף בשמירה בעין חרוד בימי המרד הערבי ראו, מ' חזן, "מאבקן של נשות קיבוץ עין חרוד על השתתפותן בשמירה", בתוך: מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל (עיונים בתקומת ישראל)**, שדה בוקר 2011, עמ' 62-72.
- 15 זרבבל [גלעד], "ירח אֵר בעמק", **דבר לילדים**, 21.5.1936; הנ"ל, "בימי קיץ אלה בעמק", שם, 16.7.1936.
 16 "ילדי בית אלפא מבקרים בפרדס גדוע", **דבר לילדים**, 4.6.1936.
 17 אנדה [עמיר-פינקרפלד], "העצים השרופים", **דבר לילדים**, 28.5.1936.
 18 הלל, [אין שם לשיר], בתוך: **ביער שלנו: שי מחברת הילדים של השומר הצעיר במשמר העמק לקרן הקימת לישראל ולתנועת השומר הצעיר בגולה**, ורשה 1937, עמ' 42.
- 19 אנדה [עמיר-פינקרפלד], "ציפורים מתאבלות", **דבר לילדים**, 2.7.1936.
 20 ש' נבון, "זאב וגדי", **דבר לילדים**, 21.5.1936. ראו גם ל' קיפניס, "בימות המשיח", שם, 31.7.1936; מ' אבי-שאלון, "ילדים וזאבים", שם, 22.12.1938; ל' גולדברג, "אורחים", שם, 26.1.1939. להצגתו של עם ישראל כ"כבשה בין זאבים" על פי דימויו של אחד העם ראו, שפירא, "לאן הלכה", עמ' 64-65. פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 22.5.1936, הארכיון הציוני המרכזי.
- 22 שפירא, **חרב היונה**, עמ' 313-314.
 23 ראו למשל, Y. Harkabi, *Arab Attitudes to Israel*, Jerusalem 1972; J. W. Dower, *War without Mercy: Race and Power in the Pacific War*, New York 1986; R. W. Rieber (ed.), *The Psychology of War*
- 1936-1939, חתר **דבר לילדים** לשמש במה תקשורתית מזמינה, חנינית, מעודדת ומרגשת עבור ילדי היישוב המזוהים עם תנועת העבודה. הסיפור, השיר, המכתב, התשבץ, האירור והמידע החדשותי שפורסמו בשבועון היו ארוגים במסכת אחת, שלה מטרות רעיוניות, חינוכיות ופוליטיות ברורות. היעד הבלתי מוצהר אך גם הבלתי מוצנע בעליל שניכר במרבית עמודי הביטאון היה לתרום נדבך בעיצובו של "טיפוס אידאלי" ראוי מבחינתם של ילדה וילד בני הארץ, שבלבו ובנפשו נצרכת תודעת שייכות לחברה הנאבקת על קיומה ובה בעת מייחסת חשיבות להקניית רגישות ומודעות חברתית סוציאליסטית ולטיפוח תקווה ריאליסטית לגבור בהצלחה על כל מכשלה ואתגר.
- הפגישה המסקרנת מכולן שהתרחשה מעל דפי **דבר לילדים** בשנות המרד הערבי, באופן וירטואלי ובאופן מוחשי כאחד, הייתה פגישתם של זרבבל גלעד ויאנוש קורצ'אק. שניהם ייצגו, באופנים שונים ובמגוון דרכים, מרכיבים בולטים בפרופיל האנושי של קוראי **דבר לילדים** ושל הוריהם בפולין ובארץ ישראל. "היתה לו לקורצ'אק מפה קטנה", שחזר לימים גלעד, "והוא היה מסמך עליה את היישובים החדשים, עם הקמתם". השניים נועדו איש עם רעהו בתדירות רבה בימי שליחותו של גלעד בפולין, וייתכן שגם באמצעותו נתווה הקשר שאפשר את פרסום סיפורי קורצ'אק בביטאון.⁸³ "כך אני מהרהר", זו הייתה הכותרת של שלושה סיפורים קצרים מאת קורצ'אק שפורסמו בשבועון במחצית הראשונה של 1939. הוא תיאר בהם ילד שמחליט להושיע את היהודים וטס על דעת עצמו מפולין (מההקשר ברור שהמדובר בילד יהודי-פולני) ללונדון (הימים ימי ועידת סנט ג'יימס) כדי לשכנע את המלך הבריטי שיתיר ליהודים לעלות לארץ ישראל. וכך מתפתלת לה הבדיה שרקם קורצ'אק מהגיגי לבו עד שמגיע הילד לארץ ישראל, נלחם בערבים, קושר קשרי ידידות עם ילד ערבי וההרפתקה עוד נמשכת כהנה וכהנה. היא מסתימת במילים הבאות:
- אני כתבתי כאן מעט, אבל חשבתי הרבה. נקל לחבר מעשיות, אך קשה לחשוב על הרפתקאות, כי צריך הרבה לדעת. כתבתי מכתב אל דודני שבארץ ישראל, שישלח לי שמות ערביים שונים ושיוודעני אם ישנם שם דוברים, ומה עושים הערבים ברצותם להראות אות ידודות: אם מושיטים יד, או אם כותבים בדם או אם מעשנים מקטרת השלום. וכמה שנים גדלים התמרים – אם 2000 שנה? אבא שואל: "למה לך שמות ערביים, ולמה לך מקטרת; ומה אתה מחפש תמיד במפת ארץ ישראל?" – אבל אני איני מספר, מפני שהגדולים חומדים לצון. והודון שלי לא השיב על מכתבי – אינני יודע מדוע.⁸⁴

הערות

- 1 על עיתונות הילדים בארץ ישראל באותה תקופה ראו, ז' שביט, "התפתחות ספרות הילדים העברית בארץ-ישראל", בתוך: הנ"ל (עורכת), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית**, חלק ראשון, ירושלים 1999, עמ' 460-461.
 2 יעקב הן, "דבר לילדים", **דבר**, 1.6.1930; איילי, שם; ברכה [חסן], "בימה לילדים", שם.
 3 בתיה, "ברלה השובב", בת 8, בית הספר לדוגמא, תל-אביב, בתוך המדור "ילדינו", **דבר**, 1.6.1930.
 4 ראו, א' אופק, **ספרות הילדים העברית, 1948-1900**, תל-אביב 1988, עמ' 604-606; י' דר, "בא ילד לחתום על 'דבר לילדים': מגויסות ואי-מגויסות ב'דבר לילדים' בתקופת היישוב", **קשר**, 35 (חורף 2007) (להלן: דר, "בא ילד"), עמ' 110-112.

- שושן, "בצאת השדה אל השדה", שם, 4.2.1937, 11.2.1937, 18.2.1937; י' רוט, "פרעון חוב", שם, 15.4.1937; "עלית 'אלונים'", שם, 30.6.1938; "נפרץ חומות להקים מעוזי חיים", שם, 8.12.1938; "הגלילה", שם, 11.5.1939; י' יציב, "עוד חומה ועוד מגדל", שם, 29.6.1939.
- 45 י' יציב, "קרבות על אדמת בית שאן", שם, 4.3.1937. ראו גם הנ"ל, "קרבותינו", שם, 18.3.1937.
- 46 ראו, א' כפכפי, **אמת או אמונה: טבנקין מחנך הלוצים**, ירושלים 1992, עמ' 26-21.
- 47 י' נודד [יצחק שדה], "מכתב מחניתה", **דבר לילדים**, 31.4.1938.
- 48 ראו, "אלכסנדר זייד", שם, 21.7.1938; "שלושים למותו של זייד", שם, 11.8.1938; "אלכסנדר זייד: ליום השנה", שם, 22.6.1939.
- 49 ראו, י' יציב, "אומרים לגזור את הארץ...", שם, 3.6.1937; הנ"ל, "חלוקת הארץ", שם, 15.7.1937.
- 50 על פרשת בכייוסף ראו, ד' ניב, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי**, תל-אביב 1965, כרך ב, עמ' 61-74 (להלן: ניב, **מערכות הארגון**).
- 51 "נרשום בזכרוןנו", **דבר לילדים**, 7.7.1938, ההדגשות במקור.
- 52 מכתב ברל כצנלסון לדב שטוק, כ"ט תמוז תרצ"ח (28.7.1938), ארכיון מפלגת העבודה, 104-1920-4-6; מכתב כצנלסון לר' בנימין, כ"ח תמוז תרצ"ח (27.7.1938), שם, 12-1938-4-6. ראו גם א' שפירא, **ברל: ביוגרפיה**, תל-אביב 1980, כרך ב, עמ' 586-588 (להלן: שפירא, **ברל**).
- 53 י' יציב, "על המשמר", **דבר לילדים**, 22.6.1939; שפירא, **ברל**, כרך ב, עמ' 588-589. לפעולות האצ"ל באותה תקופה ראו, ניב, **מערכות הארגון**, כרך ב, עמ' 241-242.
- 54 ראו, "דבר" נסגר לשבוע ימים", **דבר לילדים**, 31.10.1937; "משבוע לשבוע: סגירת 'דבר'", שם, 7.8.1938.
- 55 י' יציב, "שקט", **דבר לילדים**, 8.9.1938.
- 56 "על השקט", **דבר לילדים**, 10.11.1938; י' יציב, "ממעשי יום-יום: על השקט ועל דברי חכמים", שם, ההדגשות שלי.
- 57 י' יציב, "מיל אחד", **דבר לילדים**, 3.2.1938; הנ"ל, "ממעשי יום-יום: עצה טובה ועוד דבר מה", שם, 10.11.1938; "עצה טובה", שם; מ' בלאט, "מיל אחד", **דבר**, 27.1.1938. על תופעת הרוכלות של בני נוער בחוצות תל-אביב ראו, רוי, **ילדי ההפקר**, עמ' 116-121.
- 58 י' יציב, "משבוע לשבוע: באין מולדת", **דבר לילדים**, 10.11.1938. על גירוש היהודים מגרמניה לפולין ראו, ע' מלצר, **מאבק מדיני במלכות: יהודי פולין 1935-1939**, תל-אביב 1982 עמ' 297-298 (להלן: מלצר, **מאבק מדיני במלכות**).
- 59 י' יציב, "משבוע לשבוע: יריתו של הרשל גרינשפאן", **דבר לילדים**, 17.11.1938.
- 60 ראו, למשל, את מאמריו של בנימין **בדבר לילדים: "יהודי ליטא"**, 2.7.1936; "היהודים בארצות הבלטיות", 24.7.1936; "היהודים בעירק", 29.10.1936; "היהודים ברומניה", 26.11.1936; "בני ישראל' בהודו", 31.12.1936; "היהודים בארצות הבלקן", 7.1.1937; "היהודים בצ'כוסלובקיה", 11.3.1937; "היהודים בהונגריה", 10.6.1937.
- 61 ראו, למשל, בנימין, "מה נשמע בפולין", שם, 14.5.1936; הנ"ל, "פרעות בפולין", שם, 27.5.1937; "ספסלי גטו", שם, 31.10.1937; "צרת ישראל בגרמניה", שם, 22.12.1938.
- 62 בנימין, "יהודי הגולה בשנת תרצ"ו", שם, 24.9.1936; הנ"ל, "יהודי פולין במצוקה גדולה", שם, 4.2.1937.
- 63 ל' גורדון, "מכתב לילדי הגולה", **דבר לילדים**, שבעמק יזרעאל, שם, 16.7.1936, ההדגשה שלי.
- 64 א' אפשטיין, "ילד מפולין כותב לילד בראשון לציון", שם, 8.7.1937.
- 65 י' יציב, "מכתבים מברייסק", **דבר לעולה**, **דבר**, 21.6.1937 (זהו נוסח מנוקד ומקוצר של המאמר שכתב יציב במקורו ופורסם בדבר, 11.6.1937); הנ"ל, *and Peace: The Image of the Enemy*, New York 1991
- D. Bar-Tal and Y. Teichman, *Stereotypes and Prejudice in Conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish Society*, Cambridge 2005, pp. 116-141; M. Chazan, 'Mapai and the Arab-Jewish Conflict, 1936-1939,' *Israel Studies Forum*, Vol. 24, No. 2, (2009), pp. 28-51
- 25 מנחם, "שביתת הערבים", **דבר לילדים**, 22.10.1936.
- 26 ראו, י' גורני, **השאלה הערבית והבעיה היהודית: זרמים מדיניים אידיאולוגיים בציונות ביחסם אל הישות הערבית בארץ ישראל בשנים 1882-1948**, תל-אביב 1985, עמ' 326-322; שפירא, **חרב היונה**, עמ' 306-313.
- 27 ש' שלום, "בימינו אלה", **דבר לילדים**, 21.5.1936; [יצחק] יציב, "רוצחי ילדים", שם, 31.7.1936; ברכה [חבס], "בעיר העתיקה ירושלים", שם, 11.6.1936; הנ"ל, "ארבעים יום", שם, 28.5.1936; זאב, "על הגבול", שם; א' שמאלי, "אש, אש... שם; ש"ח", "לילה", עין חרוז, כיתה ו', במדור: "דברי ילדים", שם, 27.8.1936.
- 28 "משבוע לשבוע: יום אסון טבריה", **דבר לילדים**, 20.10.1938. לפרשת הטבח בטבריה ראו, סלוצקי, **סת"ה**, עמ' 818-820.
- 29 ברכה [חבס], "לנשמת ארבעה ילדים חללים", **דבר לילדים**, 20.8.1936.
- 30 ל' בן-אמתי, "שיר השומרים", **דבר לילדים**, 6.8.1936.
- 31 ז"ו, "למה זה ככה?", מכתב למערכת, **דבר לילדים**, 16.7.1936.
- 32 מ"ב, "פרס מתוצרת הארץ", תלמיד בית הספר שכונת ברוכוב, כיתה ד', **דבר לילדים**, 27.8.1936; א"ל, "הגם זה נחשב לצדק?", אחד מאוספי תלושי ליבר, שם.
- 33 אסתר, "אל ילדי העיר", **דבר לילדים**, 16.7.1936.
- 34 בנימין, "תוצרת תנובה", בית ספר משותף בכפר מל"ל, כיתה ג', **דבר לילדים**, 22.4.1937. על המאבק למען 'תוצרת הארץ' בשנות השלושים ראו, ב"ש מרגלית שטרן, "אמהות בחזית: המאבק למען 'תוצרת הארץ' והעיונות בין אינטרסים מגדריים לאינטרסים לאומיים", **ישראל**, 11 (2007), עמ' 91-120.
- 35 א', "איזו עושה שלום", **דבר לילדים**, 22.10.1936.
- 36 א' שמאלי, "מוחמד בלוט וזיתיו", **דבר לילדים**, 29.10.1936.
- 37 ל' גורדון, "מכתב לילדי הגולה", **דבר לילדים**, שבעמק יזרעאל, **דבר לילדים**, 16.7.1936; כיתה ד', עין חרוז, "יומן בית הספר", שם, 27.1.1937.
- 38 ילדי בית הספר בכפר גלעדי, "לעזרת פועלי ספרד", **דבר לילדים**, 3.12.1936. ראו גם אריה, "ספרד", שם, 22.10.1936. משה [טבנקין], "דני מספר", שם, 10.12.1936. המעקב אחר התפתחות המלחמה בספרד נמשך גם בימים אחרים. ראו, למשל, י' יציב, "מלחמת ספרד", שם, 26.1.1939; ה' אלינה, "אונורינו (סיפורו של נער ספרדי)", שם.
- 39 "בשורה לקוראינו הקטנים: 'דבר לילדים' – מדי שבוע בשבוע", **דבר**, 19.2.1936; הנהלת **דבר**, "יהיה 'דבר לילדים' בידי כל ילד", שם, 8.11.1936; ז' יואלי, "עם העתון לילדים", שם, 18.11.1936.
- 40 דר, "בא ילד", עמ' 114.
- 41 ראו, ש' בן-ראובן, "אינני רוצה להפסיד יידי, שהוא לי הרבה מאוד", **הארץ**, תרבות וספרות, 31.12.2010.
- 42 ראו בהקשר זה, י' שביט, "מדוע לא חבשו בתל-אביב כיפה אדומה? בין אידיאליזם לראליזם בפרשנות של תולדות היישוב – תל-אביב כמשל", בתוך: א' בראלי ונ' קרלינסקי (עורכים), **כלכלה וחברה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל)** שדה בוקר 2003, עמ' 74.
- 43 על המחז שהפך לנמל תל-אביב ראו למשל, ל' גולדברג, "נמל תל-אביב", **דבר לילדים**, 19.11.1936; י' יציב, "נמל תל-אביב בן שנה", שם, 20.5.1937; הנ"ל, "נמל תל-אביב", שם, 30.12.1937.
- 44 ראו, למשל, משה [טבנקין], "דני מספר", **דבר לילדים**, 21.1.1937; ש' אבן

- 4.5.1939, 20.4.1939, 16.2.1939, 26.1.1939, 29.12.1938
74 זרבבל [גלעד], "מכתבים מפולין", שם, 12.5.1938.
- 75 ראו, שפירא, "לאן הלכה", עמ' 69-70.
- 76 כך תיאר גלעד טיול במגררה (מזחלת) ברחובותיה המושלגים של עיירה במחוז ביאליסטוק בינואר 1938: "הרעש והצווחנות, שמלאו את האוויר כל שעת ההכנות לטיול עם טלטולי הנסיעה, לא הם דכאוני; אבל הנה עברנו ברחוב הגויים שבעיירה וכל החבורה נאלמה בחרדה גלויה, ואם ניסה מישו להרים קולו – השתיקוהו מיד בדחיפה. ועמנו במגררה גם בחורים גדולים וחסונים... אז חשתי שוב מהי חרפת הגלות". זרבבל [גלעד], "מפנקסו של שליח", ינואר 1938, **מבפנים**, פברואר-דצמבר 1938, כרך ה, עמ' 208.
- 77 זרבבל [גלעד], "מכתבים מפולין", **דבר לילדים**, 18.8.1938. ראו גם רשימותיו בסגנון דומה שפורסמו בביטאון הנוער העובד, **במעלה**, 25.2.1938, 10.2.1939, 11.11.1938, 25.9.1938, 1.7.1938, 3.6.1938.
- 78 גלעד וקרן, **מעין גדעון**, עמ' 124.
- 79 זרבבל [גלעד], "בבית", **דבר לילדים**, 31.8.1939.
- 80 "הידעת?", שם, 22.6.1939.
- 81 "הידעת?", שם, 27.4.1939.
- 82 י' יציב, "המלחמה החלה", שם, 4.9.1939.
- 83 זרבבל גלעד, **שיחה שלא תמה: עם רעים ומורים**, תל-אביב 1974, עמ' 41-50; גלעד וקרן, **מעין גדעון**, עמ' 141-149.
- 84 יאנוש קורצ'אק, "כך אני מהרהר", **דבר לילדים**, 23.2.1939, 13.4.1939, 8.6.1939.
- "אני טס לפולין", **דבר לילדים**, 17.6.1937; "ילדי ארץ ישראל בשביל ילדי בריסק", שם, 1.7.1937. על הפרעות נגד היהודים בבריסק ראו, מלצר, **מאבק מדיני במלכות**, עמ' 217-219.
- 66 י' יציב, "ילדי ישראל תועים בגבולות", **דבר לילדים**, 1.12.1938; "שיא הרשע והאכזריות", **דבר**, 24.11.1938. על ההקשר ההיסטורי שבמסגרתו התרחש אירוע זה ראו, B. Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933-1940*, Dordrecht 1986, pp. 82-92 תודתי לפרופ' דן מכמן שהפנה את תשומת לבי לספר זה.
- 67 "צרת ישראל בגרמניה", **דבר לילדים**, 22.12.1938; "דברי ילדים: ילדי ארץ ישראל לילדי ישראל בגרמניה", שם, 26.1.1939. ראו גם "מכתבים למערכת", שם, 23.3.1939.
- 68 נעימה, "ביערות גרמניה", בת תשע, בית ספר יבנה, כיתה ד', יום ראשון, ג טבת תרצ"ט (25.12.1938), שם, 5.1.1939.
- 69 י' קורצ'ק, "המעשיה של הרשקה", שם, 9.2.1938. קורצ'אק ביקר בשנות השלושים פעמיים בארץ ישראל לפרקי זמן של כמה חודשים ושהה בין היתר בעין חרוד.
- 70 תנחום תנפילוב ירש אותו בחיבור רשימות על הווי החיים בדגניה א'.
- 71 ז' גלעד וד' קרוק, **מעין גדעון**, תל-אביב 1990, עמ' 121-124 (להלן: גלעד וקרן, **מעין גדעון**).
- 72 ראו למשל, ע' אלמוג, **הצבר: דיוקן**, תל-אביב 1997, עמ' 127-153.
- 73 זרבבל [גלעד], "מכתבים מן הגולה", **דבר לילדים**, 9.12.1937, 6.1.1938; הנ"ל, "מכתבים מפולין", שם, 12.5.1938, 26.5.1938, 16.6.1938, 17.11.1938, 3.11.1938, 15.9.1938, 18.8.1938, 7.8.1938, 23.6.1938.